

Working Papers in
Philosophy

Szerkesztő: Kovács Gábor

2017/2

Hogyan működik a tudattalan?

Ullmann Tamás

*Egyetemi tanár
ELTE BTK Filozófia Intézet*

Institute of Philosophy
Research Centre for the Humanities
Hungarian Academy of Sciences

A szerzőről

Ullmann Tamás (1966), ELTE BTK Filozófia Intézet. Szakterülete: német idealizmus, fenomenológia, francia filozófia. Elérhetőség / email cím: tamasullmann@gmail.com

Publikációk: *A láthatatlan forma* (2010); Olay Csabával: *Kontinentális filozófia a XX. században* (2011); *Az értelem dimenziói* (2012).

Abstract

How does the unconscious function?

Freudian discovery of the unconscious has been a constant challenge for phenomenology and philosophy of mind in the last century. After presenting the debate between psychoanalysis and philosophy the article focuses on a possible philosophical elaboration of the concept of unconscious. It is not a substantial being behind consciousness, a kind of second consciousness, but rather a special functioning of the psyche. That is why the adequate question is not „What it is?”, but „How does it function?”. The article tries to show that what we call unconscious is a special (third) way of thinking beside thinking ruled by logos and thinking of holistic, aesthetic, creative attitude.

Ullmann Tamás: *Hogyan működik a tudattalan?*

Mit jelent az az állítás, hogy van tudattalanom? Ki állítja ezt, mik a következményei és hogyan férhetek hozzá ahhoz, amire az állítás utal? Hiszen a tudat csak ahhoz fér hozzá, amiről tud, ami megjelenik a számára; ha tehát tud a tudattalánról, akkor az már nem tudattalan, ha viszont tényleg tudattalan, akkor nem tudhatunk róla. Ezt a kognitív paradoxont a pszichoanalízis könnyedén feloldja a terápiát végző pszichiáter tudatának közbeiktatásával: egy másik tudat nagyon is tudhat az én tudattalanomról, azokról a vakfoltokról, amelyek számomra láthatatlanul szervezik a tudatos tapasztalataimat. A fenomenológia számára azonban egy ilyen külső nézőpont felvétele nem lehetséges: az én egyszerre alanya és tárgya a tudattalanra vonatkozó vizsgálódásoknak.

Ki mondja azt, hogy van tudattalanom? Én? Vagy valaki más? Én nem tudhatok róla, hiszen csak akkor tudattalan, ha nem tudok róla, más meg azért nem tudhat róla, mert az én tudattalanom. Mindazonáltal nem erről a kognitív paradoxonról szeretnék gondolkodni, hanem arról a szellemi jelenségről, ami idestova száz esztendeje élményszerűen jelen van a modern ember gondolkodásában: ez pedig nem más, mint a tudattalanról való beszéd.

1. *A tudattalan elméletei a tudatfilozófiák korában*

A modern filozófia Descartes-tól Husserl-ig valójában tudatfilozófia. A tudatfilozófia számára azonban állandó kísértő árnyékként jelen van a kérdés, hogy az önevidens módon hozzáférhető tudati aktusainkon túl vannak-e tudattalan gondolataink, képzeleteink, emlékeink? Descartes a képzeleteinket még egyértelműen tudatos képzetekként gondolja el, Leibniz az első, aki felteszi és tapasztalati szinten igazolja is tudattalan képzetek tudatbeli jelenlétét. A tudattalan képzet lehetősége nála a végtelenül kicsi fogalmához, az infinitezimális számítás által kezelhetővé tett végtelen oszthatóság gondolatához kapcsolódik. A *petites perceptions*, vagyis az apró észleletek fogalma a küszöb alatti észlelés jelenségét ragadja meg: minden észlelésünk végtelenül sok apró (önmagában nem észlelt) észleletből tevődik össze.

A második lépcsőfok Schopenhauer és Nietzsche nevéhez köthető. A tudattalan náluk nem kognitív teljesítményként, hanem a testi létezés szükségszerű mozzanataként, ráadásul pozitív mozzanataként jelenik meg. Az akarat Schopenhauer-nél az ösztönökből táplálkozik,

· Ez a tanulmány egy készülő könyv bevezető gondolatait tartalmazza. Megírását az OTKA 109638 és az OTKA 112542 számú pályázata támogatta. A szöveg egy rövidített változata előadásként Az MTA BTK Filozófiai Intézete szemináriumsorozatának keretében 2016. november 2-án hangzott el

nélkülözi az individualitást és közvetlen testi vonatkozása van: éber és képzeteket alkotó tudatunk alatt ott húzódik a *principium individuationis*-nak nem engedelmeskedő, irracionális és tudattalan akarat. Nietzsche ennek a preindividuális rétegnek inkább a dionüszoszi és kreatív jellegére irányítja a figyelmet. A tudattalan ösztönök rétege nyilvánvalóan kreatívabb a tudatos, éber, szabálykövető gondolkodásnál, amely rögzített formákba merevíti a gazdagon változó valóságot.

A XIX. század vége a pszichológia tudományának megjelenésével a tudattalanra vonatkozó elméletek forradalmát is jelenti.¹ A tudat pszichologista vagy antipszichologista elgondolásai kitermelik a tudattalanról szóló elméleti állásfoglalások sokféleségét is. Bizonyos értelemben mind a pszichoanalízis, mind a fenomenológia ennek az elméleti erjedésnek az örököse. E korszaknak csak két jellegzetes, egymással ellentétes felfogását említeném meg. Brentano úgy véli, hogy nem beszélhetünk tudattalan tudatról, ez ugyanis fogalmi képtelenség. Ami a tudathoz tartozik, az szükségképpen tudatos, amit pedig tudattalannak nevezhetünk, az vagy megmagyarázható valamilyen tudati jelenséggel, vagy visszavezethető a testre, vagyis szomatikus jellegű.² Ezzel szemben Theodor Lipps egy olyan elméletet dolgozott ki, amely szerint a psziché egésze tudattalan, a tudat mindössze csupán egy része a tudattalan óceánjának, a tudattalan önmaga felé irányuló lámpása.

A fenomenológiai hagyomány inkább Brentano-t követi, Freud inkább Lipps-et.³ Freud elméletével azonban a tudattalanról való gondolkodás egy egészen új stádiuma kezdődik. Freud megközelítésének az a nagy újdonsága filozófiai értelemben, hogy a tudattalant nem szomatikus jelenségként, hanem pszichés valóságként fogja fel. A tudattalan tehát már nem a test fogalmához kapcsolódik, hanem sokkal inkább a megfejtendő értelem fogalmához. Azáltal lép túl Lipps felfogásán, hogy a tudattalant nem csupán egy univerzális és atavisztikus ősválóságként tételezi, hanem olyan pszichés szféraként, amely sajátos törvényeknek és „gondolkodási” formáknak engedelmeskedik. A psziché terápiája pedig nem pusztán pszichés betegségek kezelését teszi lehetővé, hanem bőséges empirikus anyagot is szolgáltat az újonnan felfedezett szféra törvényszerűségeinek kutatásához.

¹ Eduard von Hartmann *Philosophie des Unbewussten* (1869, Lipcse) című nagy sikerű és sok kiadást megélt műve – amelynek gondolatai főleg Schopenhauer, Schelling és Hegel filozófiájára támaszkodnak – bizonyos értelemben előkészíti a talajt a tudattalanról való gondolkodás számára.

² Brentano a tudattalan tudat fogalmának elemzését és lehetőségének a cáfolatát az először 1874-ben megjelent *Psychologie vom empirischen Standpunkt* című művének első tudatról szóló fejezetében végzi el. (Franz Brentano: *Psychologie vom empirischen Standpunkt I*. Lipcse: 1924. 141-194.o.)

³ Lipps számos írása közül Freud a *Grundtatsachen des Seelenlebens* (1883) című összefoglaló műre hivatkozik időnként, de főleg Lipps 1896-os előadására a tudattalanról, amelyet a 3. nemzetközi pszichológiai kongresszuson adott elő (Th. Lipps: *Der Begriff des Unbewussten in der Psychologie. International Congress Psychology 3*: 146-164.o.)

E történeti szempontú megközelítés után érdemes még szót ejtenünk egy olyan gondolatról, ami a XX. században különféle alakzatokban tért vissza. A tudat és a tudattalan viszonyának és különbségének megállapításában ugyanis két alapvetően különböző szempont érvényesül: az egyik a hozzáférés módja alapján tesz különbséget tudatos és tudattalan között, a másik a gondolkodás kétfajta módjának megkülönböztetése által.

Egyfelől mondhatjuk azt, hogy a szervezett, éber, fogalmak és logikai elvek által irányított tudati étellel szemben áll valamiféle törvényeknek nem engedelmeskedő, irracionális, de teremtő tudattalan, ami leginkább a művészi alkotás spontán kreativitásában vagy a mámoros állapotok önfeledtségében jelenik meg. Ezt nevezném a tudattalan romantikus felfogásának. Kétségtelen, hogy kultúrtörténeti értelemben a tudattalanról való elmélkedés rendkívül sokat köszönhet a romantikus hagyománynak.⁴ Ez az örökség azonban a tudattalan kutatásával kapcsolatban sok lehetséges mozzanatot el is fedett azáltal, hogy egyoldalúan a tudattalan jelenségek esztétikai teremtésben játszott szerepét hangsúlyozta és az értelem fogalmi és logikus gondolkodásával szemben olyan mozzanatokat emelt ki, mint a játékosság, a kreativitás, az irónia, a groteszk, az egészlegesség, az analógia, az intuíció.

Másfelől mondhatjuk azt, hogy tudattalan és tudat különbsége valójában kétfajta gondolkodási mód különbsége (vagyis a tudattalan nem pusztán irracionális spontaneitás): a tudatos gondolkodás a logosz törvényeinek engedelmeskedik, a tudattalan gondolkodás pedig másféle mintákat követ, ám ennek ellenére mégis valamiféle *gondolkodás*. Ezt a feltevést szeretném alaposabban megvizsgálni.

A metafizikai hagyomány egyik alapvető és Arisztotelésztől Kantig szinte mindenki által közösen osztott előfeltevése, hogy a logosz törvényei⁵ egyszerre jelentik a gondolkodás és a létezés törvényeit: ez az arisztotelészi kategóriaelméletben, a leibnizi elégséges alap elvében és a szintetikus ítéletek legelső alaptételének kanti formulájában⁶ egyaránt kifejeződik. A logosz törvényei megjelennek a gondolkodás logikai törvényeiben, a kategóriák tanában, az individualitás és a szubsztancialitás elvében, az okság fogalmában és a szemléleti tapasztalat idő- és térviszonyainak egybehangzó rendezettségében. Logika és ontológia, gondolkodás és létezés e mélyreható összefüggésére a metafizika hagyományában Heidegger irányította rá a figyelmet. „Hogy ez a problematika [az alapvető ontológiai

⁴ Vö. Rüdiger Safranski: *Romantika. Egy német affér*. Ford. Horváth Géza. Budapest: Európa, 2010.

⁵ Logosz alatt nagyon egyszerűen a fogalmi gondolkodás, vagyis az értelem törvényeit értem: elemzés, fogalmi osztályozás, oksági összefüggések, logikailag helyes következtetések.

⁶ Minden analitikus ítélet legelső alaptétele az ellentmondás elve. Minden szintetikus ítélet legelső alaptétele pedig így hangzik: „a tapasztalat egyáltalán mint tapasztalat lehetőségének feltételei egyszersmind a tapasztalatban adott tárgyak lehetőségének feltételei is”. Immanuel Kant: *A tiszta ész kritikája*. Ford. Kis János. Budapest: Atlantisz, 2004. 189.o.

problematika] mennyire befolyásolta a logosz interpretációját, s megfordítva, az 'ítélet' fogalma egy furcsa visszahatással az ontológiai problematikát, azt a *copula* fenoménje mutatja.”⁷ „Mivel a filozófiai meggondolás a logoszt főként kijelentésnek tekintette, a beszédformák alapstruktúráinak és a beszéd alkotórészeinek kidolgozása ennek a logosznak a vezérfonalát követve történt. A grammatika ennek a logosznak a 'logikájában' kereste fundamentumát, ez a 'logika' azonban a kéznéllevőség ontológiáján alapult.”⁸ Logika és ontológia tehát kölcsönösen egymásra utalnak: gondolkodás és létezés egymáshoz vannak „kódolva”. Ahogy Spinoza fogalmaz az *Etika* II. részének 7 tételében: „A képzetek rendje és kapcsolata ugyanaz, mint a dolgok rendje és kapcsolata.”⁹

Ám a kanti filozófiát követően, és nem utolsó sorban éppen a kanti transzcendentális fordulat által lehetővé téve, kezdetét veszi egy olyan kutatás, amely az ontológia és logika párhuzamára épülő (értelmi) logosszal szemben olyan jelenségeket igyekszik elgondolni, amelyek ennek a logosznak a hatókörén kívül esnek (pl. teremtő képzelőerő, dialektikus ész, ösztön). Az emberi működésmód olyan alapvető összetevőiről van szó, amelyek nem egyedi dolgok és azonosítható jelenségek, nem a kauzalitás törvényei szerint szerveződnek és nem a tér és az idő rendezett viszonyaiban jelennek meg.¹⁰ Hogy csak néhányat említsünk: az akarat Schopenhauernél, a keletkezés tapasztalata és a teremtő tudattalan Nietzschénél, a tartam Bergsonnál, a tudatáram William James-nél, a passzív szintézisek Husserlnél, az esemény Heideggernél és – nem utolsó sorban – a tudattalan törvényszerűségei a pszichoanalízisben. Ezek a kísérletek mind szakítást jelentenek a hagyományos metafizika azon meggyőződésével, amely szerint a logosz két oldala, logika és ontológia szorosan összetartoznak. Nietzsche a következőképpen világítja meg logika és ontológia összefüggésének transzcendentális látszatát: „Valójában a logika csak fiktív igazságokra érvényes, amelyeket mi alkottunk. A logika olyan kísérlet, amely a valóságos világot az általunk alkotott lét-séma szerint igyekszik megérteni, igazabbá, megfogalmazhatóbbá és

⁷ Martin Heidegger: *Lét és idő*. Ford. Vajda Mihály et alii. Budapest, Osiris, 2007. 190.o.

⁸ I.m. 196.o.

⁹ Spinoza: *Etika*. Ford. Szemere Samu. Budapest: Helikon, 1969. 60.o.

¹⁰ Hegel különleges helyet foglal el ebben a történetben, a dialektika révén ugyanis dinamizálni próbálja a létezés és a gondolkodás fogalmát, de nem adja fel létezés és gondolkodás szigorú párhuzamát. A hegeli logika éppen erre a szigorú párhuzamra épül, ugyanakkor elutasítja a létezés és gondolkodás merev és statikus képét. Az *Enciklopédia* első kötetének 119§.-ában ezt írja: „A kizárt harmadik tétele a meghatározott értelemé, amely az ellentmondást távol akarja tartani magától.” (Hegel: *Enciklopédia I. Logika*. Ford. Szemere Samu. Budapest: Akadémiai, 1979. 202.) „A helyett, hogy a kizárt harmadik tétele szerint beszéljünk (amely az elvont értelem törvénye), inkább azt kellene mondani: Minden ellentétes. Valójában sehol sincs, sem az égen, sem a földön, sem a szellemi, sem a természeti világban olyan elvont vagy-vagy, mint ahogy az értelem állítja. Minden, ami csak van, konkrét, tehát magában különböző és ellentétes. [...] A világot általában az ellentmondás mozgatja, s nevetséges azt mondani, hogy az ellentmondás nem gondolható.” (i.m. 204.o.)

*kiszámíthatóbbá tenni...*¹¹ Majd hozzáteszi ezt az erősen kantianus jellegű tételt: „A világ azért tűnik logikusnak a számunkra, mert már logizáltuk.”¹²

Vagyis a kanti transzcendentális fordulat után megindul egy *másfajta logosz* keresése. A gondolkodásnak kettős feladattal kell megbirkóznia: fel kell tárnia a létezésnek azt a módját, amit nem ural a logosz (ez a keletkezés, az individualitás, az egzisztencia, a szubjektivitás világa) és fel kell tárnia azokat a gondolkodási műveleteket, amelyeket szintén nem a logosz irányít (produktív képzelet, ellentmondások gondolása, tudattalan műveletek). Ez utóbbi törekvés vezet el a pszichoanalízis felfogásához a tudattalan folyamatokról, amelyek nem csupán a fogalmak által irányított értelmi gondolkodástól különböznek, de a romantika által előtérbe állított egészleges, intuitív, analógiás, esztétikai gondolkodástól is. A pszichoanalízis nem egyszerűen egy hatékony terápiás eljárás, nem egyszerűen egy új tudomány felbukkanása, hanem – legalábbis filozófiai értelemben – egy másfajta logosz felfedezése.

2. A tudattalan fogalmának modelljei

A kérdés tehát az: hogyan beszélhetünk a tudattalanról és miről beszélünk, amikor a tudattalanról beszélünk? Vizsgáljuk meg először a kérdés első felét. Milyen gondolati modellek alapján beszélhetünk a tudattalan fenoménjéről? Filozófiai értelemben, úgy gondolom, legalább négy gondolati alakzatot alkalmazhatunk a tudattalanra vonatkozóan, mégpedig a hozzáférhető-hozzáférhetetlen és a statikus-dinamikus megkülönböztetés mátrixában. A következő módon tipizálhatjuk ez alapján a tudattalan filozófiai modelljeit. Hozzáférhető és statikus tudattalan: Brentano, Husserl; hozzáférhetetlen és statikus tudattalan: Freud; hozzáférhető és dinamikus tudattalan: Hegel, Marx; hozzáférhetetlen és dinamikus tudattalan: Schelling.

Hozzáférhető és statikus. A husserli fenomenológia – erősen Brentano hatása alatt – elutasítja a tudattalan tudat fogalmának lehetőségét. Eugen Fink Husserl által jóváhagyott melléklete a *Válság*-könyvhöz minden tudattalan-elméletet elítél, mivel ezek mind egy tisztázatlan tudat fogalommal dolgoznak. „A ’tudattalan’ széltében elterjedt elméletének naivitása abban áll, hogy elmélyül a mindennaposan adott érdekes jelenségekben, induktív tapasztalatot hoz működésbe, konstruktív ’magyarázatokat’ vetít előre, s ugyanakkor hallgatólagosan eleve naiv-dogmatikus, implicit tudatelmélet vezet, amelyet mindig igénybe

¹¹ Friedrich Nietzsche: *A hatalom akarása*. Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest: Cartaphilus, 2002. 228.o.

¹² I.m. 231.o.

vesz [...]. Mindaddig, amíg a tudattalan problémájának expozícióját ilyen implicit tudatelmélet határozza meg, ez az expozíció elvileg, filozófiai tekintetben naiv.”¹³ Husserl ugyanakkor nem tagadja a tudatküszöb alatti folyamatok létezését, amelyeket a fenomenológia által feltárhatónak vél: ide tartoznak az aktív (gondolati) szintéziseket megelőző passzív szintézisek, amelyek a tudat aktív hozzájárulása nélkül, vagyis tudattalanul zajlanak és amelyeket mindenképp az asszociáció törvényei irányítanak. A tudattalan a husserli fenomenológia tudatfilozófiai meggyőződéseinek értelmében egyrészt az észrevétlenül maradó, másrészt az elfedett. A tudattalan tehát egyfelől a passzív szintézisekben zajló folyamatok összességét jelenti, másrészt „az értelemüledékek állandó készletét”¹⁴, ami el van ugyan zárva aktuálisan az én elől, de elvileg az én számára hozzáférhető.¹⁵ A husserli modell ugyan elismeri a fenomenológiai tudattalan létét, ám ezt a tudat előszobájaként, egyfajta előtudatként – vagy freudi kifejezéssel – tudatelőtesként gondolja el.

Hozzáférhetetlen és statikus. Freud metapszichológiai elmélete mindenekelőtt abban különbözik a fenomenológiai (és általában tudatfilozófiai) megközelítéstől, hogy a tudat számára hozzáférhető tudatelőtes mellett mind a topográfiai, mind a strukturális modellben feltételezi a tudattalant. A tudattalan strukturális értelemben el van választva a tudatos és a tudatelőtes rendszertől, sajátos törvények irányítják és időtlenség jellemzi. Ez a fajta tudattalan nem a kiszámíthatatlan, kreatív energiák tárháza, nem is valamiféle szomatikus jelenség a tudattal szemben, hanem a psziché egyik alrendszere, önálló törvényekkel és a tudattól független tartalmakkal. Noha a freudi elmélet állandóan változik és fejlődik, mégis – mint modelltől – elmondhatjuk róla azt, amivel Sartre kritizálta: a pszichoanalízis nem csupán elválasztja funkcionális értelemben a tudattalant attól, ami tudatos vagy tudatossá tehető, hanem meg is kettőzi a tudatot. Freud az elfojtás jelenségének magyarázatára a tudat mellett – noha nem ontológiai értelemben – de mégis feltételez egy másik, autonóm tudatot, sajátos tartalmakkal, sajátos törvényekkel, sajátos történettel. A tudattalan tartalmi, törvényi és története nem esik egybe a tudat tartalmaival, törvényeivel és történetével. A tudat és a tudattalan közé olyan éles elválasztást állít Freud, amelynek révén valójában megkettőzi a tudatot. A tudatos tudat mellett, mintegy énünk időtlen alapzataként feltételez egy tudattalan

¹³ Edmund Husserl: *Az európai tudományok válsága II.* Ford. Berényi Gábor és Mezei Balázs. Budapest: Atlantisz, 1998. 199.o.

¹⁴ Edmund Husserl: *Analysen zur passiven Synthesis* (Husserliana XI.) The Hague: Martinus Nijhoff, 1966. 177.o.

¹⁵ Tengelyi László az ösbenyomás, az ösaszociáció és az affekció fogalmi mentén tárja fel a husserli értelemben vett tudattalan jelenségét. Tengelyi László: Ösbenyomás és ösaszociáció. In Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.): *Kortársunk Husserl.* Budapest: Eötvös, 2013. 69-85.o. (különösen 80.o.)

tudatot, vagyis egy második tudatot, amelyet egyszerre jellemez az, hogy hozzáférhetetlen és az, hogy változatlan. Csakis egy külső személy, a terapeuta képes hozzáférni és e hozzáférés révén változásokat előidézni.

A német idealizmus korszakán belül az én és az abszolútum kutatása sokféle módon veti fel a tudatos és a tudattalan viszonyának kérdését. Úgy gondolom, hogy itt is két alapvetően különböző modellt találhatunk, ám – szemben az előzőekkel – mindkettőben dinamikus és állandó viszonyban vagyunk azzal, ami tudattalannak nevezhető.

Hozzáférhető és dinamikus. Az egyik modell értelmében a tudattalan tartalmak a dialektikus fejlődés értelmében tudatosulnak egy magasabb szinten: a szellem a maga fejlődése során nem csupán meghaladja a korábbi fázisait, hanem felszámolja a korábbi nem-tudását. A tudattalan tartalmak a meghaladandó és meghaladható hamis tudat alakzataiként vannak jelen a tudat számára. Ez a gondolat a szellem fenomenológiájának fejlődéstörténetén keresztül a tudattalan fogalmát a tudat dialektikusan meghaladható ellenpárjaként határozza meg, ami azután a marxizmusban az ideológia által befolyásolt hamis tudatként jelenik meg. A hamis tudat fogalma egyébként a tudatos és tudattalan ellentétét nem az egyéni tudat, hanem a társadalmiság és a kultúra szintjén fogalmazza meg.¹⁶

Hozzáférhetetlen és dinamikus. Schelling a hegeli dialektika kialakulásával nagyjából egy időben egy egészen másfajta gondolati modellt dolgozott ki, részben éppen Hegel ellenében. Schelling nem az eleven negativitás dialektikus gondolatára épít, hanem alap és egzisztencia elválasztására. Ez a gondolati alakzat nem a hamis tudat felől, hanem a büntudat tapasztalata felől közelít a tudattalan tartalmak gondolatához. *Grund* és *Existenz* különbsége ugyanis semmiképpen sem írható le a negativitás, vagy az ellentét terminusaiban. Ahogy Schelling írja, Isten egzisztenciájának, vagyis konkrét, megvalósult létezésének az alapja maga is Istenben van. „Ez a *természet* – Istenben; tőle elválaszthatatlan, de tőle különböző lényeg.”¹⁷ Alap és egzisztencia különbségének az a sajátossága, hogy maga ez a különbség csak az isteni lét megvalósulása felől mintegy *visszafelé* válik artikulálttá – ám ezáltal sem válik a múlt részévé. Az alapnak önmagában nincs léte, nem önálló princípium, az egzisztenciával való viszonyában válik – retroaktíve – az egzisztencia alapjává. Önmagában semmi. Nem pusztán hiány, de nem is létező. Valami, ami csak a belőle kinövő és általa létrejövő révén nyer egyáltalán alakot. Ha a schellingi modellt lefordítjuk a tudat és a tudattalan viszonyának elgondolására, akkor azt mondhatjuk, hogy a tudat csak azáltal válik

¹⁶ A kulturális tudattalan kutatására, amely Marxtól Foucault-ig a kritikai társadalomfilozófia és a tudásszociológia legfőbb célja és témája, a jelen dolgozat keretei között csupán utalni tudok.

¹⁷ F.W.J. Schelling: *Filozófiai vizsgálódások az emberi szabadság lényegéről és az ezzel összefüggő tárgyakról*. Ford. Boros Gábor és Gyenge Zoltán. Máriabesenyő: attraktor, 2010. 22.o.

aktuális tudattá, hogy elrugaszkodik valamitől, ami önmagában semmi, de éppen ezen első megkülönböztetés révén válik retroaktív módon valamivé és a tudat alapjává: a tudattalanná. Ez a tudattalan az eltaszított rész bennünk, ami nem eleve létezik, mint valamiféle ősprincípium, hanem csak azáltal tesz szert egy árnyékszerű létezésre, hogy a tudat önmagát tételezi. Szemben az egzisztenciával, az alap nem létezik aktuálisan, de az egzisztencia csak úgy válhat aktuális létezéssé, hogy eltaszítja magát valamitől, ami azután önnön alapja lesz. Az ilyen értelemben vett alap felszámolhatatlanul és szükségképpen kíséri az egzisztenciát, anélkül, hogy a leibnizi értelemben vett létező alap, vagyis ok lenne. A tudat nem tudja felszámolni a tudattalant, mert akkor önmaga létalapját számolná fel. „Ez a realitás felfoghatatlan bázisa a dolgokban, a soha el nem tűnő maradvány, az, ami bárhogy is törekszünk rá, nem oldódik fel az értelemben, hanem örökké az alapon marad.”¹⁸ A sötét alap és az el nem tűnő maradvány fogalmai két különböző oldalról utalnak a tudatos létezés tudattalan alapjára.

A tudattalan tehát ebben a modellben nem valamiféle meghaladható és meghaladandó állapotként kíséri a tudatot, hanem felszámolhatatlan nehézkedésként. Van bennünk valami, amitől elrugaszkodunk, hogy azzá lehessünk, amik vagyunk. Schelling maga is az elrugaszkodás metaforájával él: „A magasabb rész Istenben mintegy eltaszítja magától az alacsonyabbat, amellyel eddig összekeveredett és egységet alkotott.”¹⁹ Az ember hasonló kettősséget rejt magában: ami az alap (a természet, a test, a tudattalan), az egyszerre a legintimebb és a legidegenebb. Amitől elrugaszkodunk, hogy az lehessünk, amik vagyunk, az egyszerre a legközvetlenebb valóság és a legkülönösebb idegenség. A tudattalan e gondolati modell szerint egyszerre tudatunk legintimebb alapja és valamiféle felszámolhatatlan idegenség a tudat mélyén: teljesen sohasem férhetünk hozzá, de újra és újra el kell taszítanunk magunkat tőle.²⁰

E négy modell mindegyike alkalmas arra, hogy a tudattalanról beszéljünk, ám mind a négynek különböző következményei vannak a tudattalanra vonatkozóan. Nem mindegy tehát, hogy milyen filozófiai értelemben vett tudattalan-modellt választunk. Sőt, Husserl előbb idézett gondolatát meg is fordíthatjuk: Mindaddig, amíg a tudat problémájának expozícióját egy implicit és tisztázatlan tudattalan-elmélet határozza meg, ez az expozíció elvileg, filozófiai tekintetben naiv marad.

¹⁸ I.m. 23.o.

¹⁹ F.W.J. Schelling: *Stuttgarti magánelőadások*. Ford. Weiss János. Máriabesenyő: Attraktor, 2007. 17.o.

²⁰ Fontos megjegyezni, hogy Schelling gondolati alakzata nem a tudattalanról, hanem szabadság és bűn kapcsolatáról szól, mégis ki lehet dolgozni egy olyan tudattalan-modellt, amely az alap és az egzisztencia schellingi elválasztását veszi kiindulópontnak.

3. *A tudattalan hibás megközelítései*

Hogyan beszélünk a tudattalanról, és miről beszélünk, amikor a tudattalanról beszélünk? Az előző alfejezetben a kérdés első felét próbáltam megválaszolni, most pedig a kérdés második feléről lesz szó. Mi az, ami a tudattalanban van, illetve mire alkalmazzuk a tudattalan jelzőt? Ha erre a kérdésre megpróbálunk válaszolni, azonnal zavarba ejtően sokféle lehetőségbe ütközünk: a tudattalanban tudattalan képzetek, vagy traumatikus emlékek, vagy tiltott vágyképek, vagy elnyomott érzelmek vannak. Ám nem csupán a válasz zavarba ejtő, hanem közelebbi vizsgálat után maga a kérdés is különösnek tűnik. Ha egy „Mi az?” kérdést alkalmazunk a tudattalanra, akkor rögtön egy ontológiai sémát húzunk rá és valójában egy önálló entitásként gondoljuk el és az általa tartalmazott vagy hozzá tartozó elemeket szintén önálló egységekként ragadjuk meg. Vagyis a „Mi az?” kérdés a tudattalanból egyfajta második tudatként értett tartályt csinál, amelyben elfojtott, de önmagukban önálló képzetek, vágyképek vagy emlékképek sokasága nyüzsög. A tudattalant ekkor egy önálló halmazként gondoljuk el, amelynek elemeire kivétel nélkül alkalmazható a „tudattalan” jelző.

Ha a kérdést a „Mi a tudattalan?” formában tesszük fel, akkor szinte azonnal elkövetjük a tudattalannal kapcsolatos összes hibát. (1) Elsősorban is azt a hibát követjük el, hogy a tudattalant egy második tudatként gondoljuk el, ami szerkezeti értelemben nagyjából olyan, mint a tudatos tudat: saját intencionalitása van (egy meghatározott és fogalmilag megragadható vágy), saját énnel rendelkezik (a tudattalan emlékek atavisztikus és infantilis szubjektuma), valamint saját akarata van (ami újra és újra elárulja magát az elvételekben, álmokban, neurotikus tünetekben).²¹ (2) A tudattalant bizonyos képzetek tárházaként jelenítjük meg a magunk számára, egy olyan „helyként” az elmében vagy lélekben²², ahol bizonyos képzeteket őrzünk, amelyeket erről a helyről nem szabad kiengedni. (3) A tudattalan a képzetek jellemzője: azt a képzetet nevezzük tudattalannak, ami „nem jöhet föl” a tudatba, vagyis úgy gondoljuk, hogy a tudattalanban „tiltott képek” vannak, elfojtott, feszültséggel teli, elfogadhatatlan vágyképek vagy emlékképek. (4) A tudattalan valamilyen értelemben „oka”

²¹ Sartre pszichoanalízisre vonatkozó kritikája megvilágító egy olyan naiv és mitikus feltevessel szemben, amely a tudat megkettőzésére épül. Vö. Jean-Paul Sartre: *A lét és a semmi*. Ford. Seregi Tamás. Budapest: L'harmattan, 2006. 87-93.o. Ám nem biztos, hogy Sartre jól érti a pszichoanalízis tudattalan fogalmának lényegét.

²² Freud számos esetben térbeli analógiával jellemzi a tudattalant. „A tudattalan rendszerét tehát egy nagy előcsarnokhoz hasonlítjuk, amelyben önálló lényekként nyüzsögnek a lelki rezdületek. Ehhez az előcsarnokhoz csatlakozna egy másik, szűkebb csarnok, valami szalonféle, amelyben aztán a tudat is tartózkodik. De a két helyiség közötti küszöbön őrködik egy felvigyázó, aki az egyes lelki rezdületeket megvizsgálja, cenzúrázza s nem engedi be a szalonba, ha nem nyerték meg tetszését.” Sigmund Freud: *Bevezetés a pszichoanalízisbe*. Ford. Hermann Imre. Budapest: Gondolat, 1986. 242.o.

bizonyos jelenségeknek. A tudattalan elszólást, elvétést, álombeli vágyteljesülést vagy neurotikus tünetet „okoz”. Ha a tudattalan különálló entitás, akkor valóban képes ontológiai értelemben oksági hatást gyakorolni a tudatos szinten zajló folyamatokra. (5) A tudattalan révén az én meghasad egy tudatos, fegyelmezett, éber és etikus énré, valamint egy tudattalan, csapongó, vágyódó, etikátlan énré. Vagyis a tudattalan én feltételezett fogalmában a tudatos én árnyékszerű, ellentétes tükörképét alkotjuk meg, egy bennünk élő veszélyes *homonculus* képét. (6) A tudattalanban a biológiai ösztönök munkálkodnak és gyakorolnak közvetlen hatást az emberi szubjektumra, vagyis a tudattalan nem más, mint a biológiai szemben a szellemivel, a tudatossal: az alacsonyabb szemben a magasabbal.

A „Mi az?” irányultságú kérdés tehát a tudattalanból és a hozzá tartozó tartalmakból önálló entitásokat csinál és ezeknek az entitásoknak az egymáshoz való viszonyát ugyancsak ontológiai eszközökkel próbálja megragadni: okság, tartalmazás, erőhatások, stb. A tudattalannal kapcsolatos imént felsorolt hibás nézetek persze valamilyen értelemben mind jellemzik azt, amit tudattalannak nevezünk, ám mégis egyoldalúságokat hoznak létre a fenomén leírásában – mivel alapvetően a tudatos szint logikai és ontológiai fogalmiságát *vetítik vissza* a tudattalan szintre.

A „Mi az?” kérdés helyett, úgy vélem, helyesebb a „Hogyan működik?” kérdést feltennünk a tudattalannal kapcsolatban. Ha a freudi fogalmiságot elfogadjuk, akkor a tudatos rendszer mellett (ami a tudatelőtest is magában foglalja) a tudattalant is egy rendszerként gondoljuk el, aminek rendszerként mások a működési folyamatai, mint a tudatos rendszernek, és a két rendszer egymásra hatása is más, mint a tudatos rendszeren belüli egymásra hatások. Próbáljunk tehát a továbbiakban a „Hogyan működik?” kérdés mentén haladni és a tudattalant nem különös entitások halmazaként, hanem egy sajátos működésmódként elgondolni, aminek nincs külön „helye” valahol a tudat mellett, nincsenek külön „elemei” a képek és képzetek mintájára. A tudattalan a tudat működése közben, ez utóbbival állandóan keveredve működik.

4. *Milyen módon működik a tudattalan?*

Ha erre a kérdésre keressük a választ, akkor mindenekelőtt a freudi pszichoanalízis két alapvető belátását hívhatjuk segítségül. (1) A tudattalan nem testi jellegű rendszer, hanem sajátos *pszichés* működésmód. Vagyis nem a tudattal szembeállított testi, természeti, biológiai meghatározottságból érthetjük meg (ahogy például Schopenhauer és Nietzsche, de akár még Lipps és Brentano is gondolta), hanem szigorúan a psziché működésmódja felől. Vagyis a tudattalan elgondolásának középpontjában nem a testi, biológiai készletések és az ösztönök

állnak, hanem az értelem mechanizmusai: az értelem torzulása, fedése, elfojtása és az értelem mozgásának megértése és felfejtése. A tudattalan nem a testünkből ered, hanem a pszichéhez tartozik.²³ (2) A tudattalan sajátos *gondolkodási* formákban működik. Más szóval a tudattalan nem kaotikus és önkényes folyamatok tárháza, még csak nem is a teremtő, művészi képzelet mozgása, hanem önálló szféra, amelyben a csak rá jellemző gondolkodási mechanizmusok határozzák meg az értelem mozgását. A tudattalan tehát nem egyszerűen a tudat ellentéte, illetve a tudat hiánya: a tudattalan folyamatoknak önálló és pozitív jellemzése lehetséges. Ha a tudattalan mozgását a romantika általában az organicitás képzetéhez kötötte és a képzetek „elevenességéhez”, „burjánzásához” kapcsolta, akkor ezzel szemben nem túlzás azt állítani, hogy a pszichoanalízis elsősorban a mechanicitás, a gépiség metaforikájában (lelki készülék, áramló energia, munka, szabad energia átalakítása kötött energiává) ragadta meg a tudattalan törvényeit: vagyis az erő mechanikai átviteleként (gépi, hidraulikai átviteleként) gondolta el azokat a folyamatokat, amelyek ezt a szférát irányítják. A romantika az organizmus értelmi fogalmakkal megragadhatatlan mozgását vette mintának²⁴, a pszichoanalízis az idegrendszer rendszerszerű és a gépezetekhez hasonló mozgását. Paul Ricoeur ezt a „fiziológiai” nyelvet állítja szembe Freud életművén belül a „hermeneutikai” nyelvvel, de talán nincs teljesen igaz. Freud nem egy természettudományos diskurzust kevert össze hibás módon egy szellemtudományos beszédmóddal, hanem egy olyan harmadik regisztert fedezett fel és nevezett el a tudattalan fogalmával, aminek a legjobb analógiája és metaforikája a gépezetek komplex mozgása.²⁵

Próbáljuk meg rögzíteni a továbbiakban a freudi elmélet tudattalanra vonatkozó sajátosan pozitív vonásait.

A tudattalan nem a tudat hiánya, hanem önálló és *szabályozott* rendszer. „A tudattalan immár nem a jelenleg lappangó elnevezése, a tudattalan egy különös lelki birodalom, a maga sajátos vágyrezdüléseivel, saját kifejezési módjával és a rá jellemző lelki mechanizmusokkal.”²⁶ A tudattalan és a tudatos rendszer nem egymás ellentétei: „A munkamódok különbsége jellemzi számunkra a két rendszert.”²⁷ Freud tehát szakít azzal a

²³ Freud az álom kapcsán hasonlóan fogalmaz: „Minden továbbira nézve fogadjuk el előfeltételül, *hogy az álom nem testi, hanem lelki jelenség.*” Freud: *Bevezetés a pszichoanalízisbe* i.m. 81.o.

²⁴ Kant az organikus fogalmát kivonja az értelem fogalmai alól a teleológiai ítélőerő analitikájában és azokkal szembeállítja: „a természeti szerveződés nem áll analógiában semmilyen általunk ismert kauzalitással”. Immanuel Kant: *Az ítélőerő kritikája*. Ford. Papp Zoltán. Budapest: Osiris, 2003. 294.o.

²⁵ Ehhez az alapvető „gépi” metaforikához minden további nélkül tudott a strukturalizmus kapcsolódni, elsősorban Lacan esetében, aki a nyelvészeti struktúra fogalmát egyesítette a tudattalan fogalmával. De talán még Deleuze és Guattari „vágygépezet” fogalma is kapcsolható ehhez az eredeti ötlethez, noha minden egyéb ponton szemben állni látszik a freudi pszichoanalízissel.

²⁶ Freud: *Bevezetés a pszichoanalízisbe* i.m. 173.o.

²⁷ I.m. 243.o.

filozófiát jellemző naivitással, ami a gondolkodást egyértelműen a tudatos, értelmi tevékenységgel azonosítja. A tudattalan rendszert sajátos típusú gondolkodás jellemzi, mind a tudatelőttés, mind a tudattalan formájában.²⁸ Ezt Freud „tudattalan gondolkodásnak”²⁹ nevezi, sőt azt írja az álom kapcsán, hogy „egy gondolatgyár kellős közepén vagyunk”³⁰. A legfontosabb állítás azonban a minőségi különbség a kétfajta gondolkodás között. Ez a tulajdonképpeni álommunka „nem hanyagabb tehát, nem is pontatlanabb, nem tökéletlenebb, mint az éber gondolkodás, hanem attól minőségileg teljesen különböző, és ezért vele közvetlenül össze sem hasonlítható.”³¹

A tudattalan az egész pszichés valóság *archaikus* rétegét jelenti. A tudattalant olyan vágyrezdülések jellemzik, amelyek nem képesek a tudatos élet szabályozottságának megfelelni. Ez nem azt jelenti, hogy irracionális módon működik a tudattalan vágy, hanem azt, hogy nem a valóságelv uralma alatt áll. Az örömelv nem pusztán a valóságelv hiánya, hanem önálló princípium, amelyet mindenekelőtt a legrövidebb úton való kielégülésre törekvés jellemez.³² A tudattalan ebben az értelemben mind az egyén életében, mind a faj életében a legarchaikusabb pszichés réteget jelenti, amelyre csak fokozatosan épül rá a valóságelv irányítása alatt álló tudatos rendszer. A tudattalan tehát nem a tudat alkalmi kihunyása vagy legyengülése, hanem a tudati tevékenységek állandó alapzata, az az archaikus rendszer, amitől soha sem tud teljesen megszabadulni az éber öntudat: egyszerre infantilis és filogenetikusan ősi. A regresszió ezért mindig két értelemben értendő: egyszerre vezet az egyszerűbb (közvetlenül célratörő) folyamatokhoz és a korábbi (infantilis) állapotokhoz.

A tudattalan leghatékonyabb – és filozófiai értelemben leginkább hozzáférhető – mintája a fantázia és az álom. Mindkettő *hallucinatorikus* tevékenység és mindkettő egyfajta regresszió terméke: az éber öntudat és valóságra vonatkozás gyengül vagy teljesen megszűnik, a valóság kerülőútján haladó éber, probléma megoldó vágyteljesülés helyét pedig időlegesen átveszi a közvetlen, hallucinatorikus vágyteljesülés.

²⁸ „Alapjában véve az álom nem más, mint gondolkodásunk sajátos formája, mely az alvás állapotának feltételei között válik lehetségessé. [...] Az a tény, hogy az álom a lelki életünkben fellelhető feladatok megoldási kísérleteinek szenteli magát, nem különösebb annál a ténynél, hogy éber életünk is ezzel foglalkozik, csak annyit tesz ehhez hozzá, hogy ez a munka a tudatelőtten is végbemehet.” Sigmund Freud: *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest: Helikon, 1985. 353.o.

²⁹ I.m. 201.o.

³⁰ I.m. 202.o.

³¹ I.m. 354.o.

³² Az örömelv és a valóságelv között nem pusztán az a különbség, hogy a valóságelv jobban alkalmazkodik az ún. „valósághoz”, szemben az örömelvvel, ami fittyet hány a valóságnak, hallucinál és az örömöket hajszoja. A különbség úgy is felfogható, hogy az egyik más szabályok szerint működik, mint a másik, de mindkettő sajátos „valóságot” termel. Az örömelv elsősorban az én közvetlen érdekeit, vágyait és kielégülését szolgálja, a valóságelv tekintetbe veszi az interszubjektív-kulturális közeget is.

Freud egyik legjelentősebb újítása a tudatból kiinduló karteziánus és transzcendentális filozófiai hagyománnyal szemben az, hogy megfordítja a tudattalan és a tudatos sorrendjét. A tudattalan *az alap és az elsődleges*, és a tudattalan folyamatokra épülnek rá a tudatot vezérlő folyamatok.³³ „Minden további nélkül feltételezhetjük – írja az *Álomfejtésben* –, hogy van a lelki apparátusnak olyan primitív állapota, amikor [...] a vágyakozás hallucinációba torkollik. Ez az elsődleges lelki tevékenység tehát észlelési azonosságra törekszik, vagyis annak az észlelésnek a megismétlésére, mely a szükséglet kielégítéséhez kötődik. Keserű lehetett az az élettapasztalat, amelyik ezt az elsődleges primitív gondolkodási műveletet egy célszerűbb, másodlagos gondolkozási folyamattá változtatta.”³⁴ Ez a meggyőződés részben Theodor Lipps pszichológiai elméletére támaszkodik, aki a tudattalant a lelki élet általános alapjának tekinti. „A tudattalan a nagyobb kör – írja Freud Lipps kapcsán – amely magában foglalja a tudat kisebb körét; mindennek, ami tudatos, van egy megelőző tudattalan foka, míg a tudattalan megállapodhat a maga fokán, és mégis számot tarthat a lelki teljesítmény teljes értékére. A tudattalan a tulajdonképpeni lelki valóság.”³⁵ Ám az, hogy a tudattalanra épülnek rá a tudatot vezérlő folyamatok, nem békés egymás mellett élést jelent. Azt jelenti, hogy a tudat működtetéséhez állandóan el kell nyomnunk a tudattalant, vagyis el kell rugaszkodnunk a tudattalan készletétől.

Térjünk vissza a fejezet kiinduló kérdéséhez: Milyen módon működik a tudattalan? Úgy gondolom, hogy Freud elméletének nem a lelki fejlődés konkrét tartalmára vonatkozó megfontolásai (a szexualitás univerzális jellege, Ödipusz-komplexus, a mítoszok pszichoanalitikus értelmezése) tarthatnak számot filozófiai megbecsülésre, hanem a tudattalan működésének formalizálható jellegére vonatkozó meggyőződése. Ez semmiképpen sem naturalizáló hipotézis, hiszen a testi-fiziológiai működés és a tudatos gondolkodási folyamatok között egy harmadik szférát feltételez, amely sem az egyikre, sem a másikra vissza nem vezethető, ugyanakkor sajátos törvények és szabályok irányítják. Ez a szféra mind a biológia és a fiziológia, mind a logika és a transzcendentális szférájától különböző *harmadik valóság*: a tudattalan értelemkeletkezés mozgása. Az itt tetten érhető működésmódok leírását részben az elsődleges folyamat, részben az elhárító mechanizmus fogalma köré szervezhetjük.

³³ „Tegyük fel, hogy minden lelki folyamat [...], kezdetben tudattalan állapotban vagy szakaszban zajlik le, s csak ebből tér át a tudatos szakaszába, valahogy úgy, amint a fénykép előbb negatív kép, s csak aztán válik a pozitív eljárás folytán igazi képpé.” Freud: *Bevezetés a pszichoanalízisbe* i.m. 242.o.

³⁴ Freud: *Álomfejtés* i.m. 393-394.o.

³⁵ Freud: *Álomfejtés* i.m. 424.o.

5. Az elsődleges folyamat

Freud ezt a logosz előtti gondolkodási formát az elsődleges és másodlagos folyamatok megkülönböztetése és leírása révén próbálja megragadni. Az *Álomfejtés* című műben bőséges álomtapasztalat elemzése alapján jut arra a belátásra, hogy a nappali éber gondolkodás folyamatai alatt és a tudat számára „láthatatlanul” zajlik egy nem tudatos folyamat, ami a tudattalan legfontosabb jellemzője. Az elsődleges folyamat mindenekelőtt az eltolás és a sűrítés mechanizmusaiban érhető tetten. Freud nem egyszerűen a hasonlóság és érintkezés már Hume által feltárt asszociatív mechanizmusairól beszél (noha gondolhatnánk azt, hogy a sűrítés megfelel a hasonlóságnak, az eltolás pedig az érintkezésnek). A sűrítés során például nem az történik, hogy az egyik képzetről átugrunk egy másik, az elsőhöz hasonló képzetre, hanem az, hogy sok hasonló képzetet összesűrítve egy fedőképzetet alakítunk ki – ráadásul olyan motivációt, a cenzúra kikerülésének követelményét követve, ami merőben idegen az asszociáció elméletétől. Egy második különbség abban ragadható meg, hogy Hume asszociáció elméletében individualizált képzetek kapcsolódnak egymáshoz, Freudnál viszont a sűrítés és eltolás nem teljesen individualizált képzetekre, primitív „lelki rezdülésekre” is vonatkozhat.

Sűrítés. A sűrítés az álommunka alapvető teljesítménye. Mindig egyirányú, vagyis a nyilvánvaló álom mindig rövidített lefordítása a lappangónak. „A sűrítés úgy keletkezik, hogy 1. bizonyos lappangó elemek egészen kimaradnak, 2. a lappangó álom némely komplexumából csak morzsányi megy át a nyilvánvaló álomba, 3. oly lappangó elemek, amelyekben van valami közös, a nyilvánvaló álomban összevonva, egy egységgé olvadnak össze.”³⁶ Így jönnek létre az álomban gyűjtőszemélyek és gyűjtőképek. Freud egyik legfontosabb gondolata evvel a folyamattal kapcsolatban a *túldetermináltság* jelensége. A sűrítés nem egyszerűen azt jelenti, hogy egy elem rövidítve van jelen az álomban, majd a következő elem ugyancsak rövidítve és így tovább lineáris sorban. A komplexum egészén belül rengeteg lehetséges kapcsolat van jelen: „az álomgondolatok nem csak az egyes álomelemeket határozzák meg *többszörösen*, hanem az egyes álomgondolatokat is több elem képviseli az álomban. [...] az álomelemek az álomgondolat összességéből alakulnak ki, és az álomgondolat többszörösen determinálja mindegyiküket.”³⁷ A túldetermináltság az értelem funkcionális sokalakúságát és rögzített individualitást megelőző állapotát feltételezi. Ugyanakkor Freud itt is technikai metaforához folyamodik: „Az egymással sűrített egyes

³⁶ Freud: *Bevezetés a pszichoanalízisbe* i.m. 141.o.

³⁷ Freud: *Álomfejtés* i.m. 203.o.

tartalmak halmozódása folytán rendszerint elmosódott, határozatlan kép keletkezik, ahhoz hasonlóan, mint amikor különböző felvételeket ugyanarra a lemezre veszünk fel.”³⁸ A sűrítés a képszerűség mezején a legnyilvánvalóbb, de hasonlóan működik a szavak szintjén is: ezt az elszólások és a viccek bizonyítják. Az álommunka valójában egy fordítási művelet: egy tartalmat egy más tartalomba fordít át, ám egyáltalán nem törekszik a hasonlóságra és a megegyezésre: „különösképpen és érthetetlen módon ennél a lefordításnál, mint egy más írásmódba vagy nyelvre való áttevésnél, az összeolvasztás és a kombináció eszközeit alkalmazza.”³⁹ A szabályos fordítással ellentétben az álommunka arra törekszik, hogy olyan többértelmű elemet hozzon létre, amiben mindkét gondolat találkozik. A túldetermináltság tehát nem valamiféle irracionális homályt jelent, hanem sajátos fordítási műveletet, ami nem az individualitásból és a szubsztancialitásból indul ki, vagyis még nem jellemzi a tárgyi állandóság és a képzet állandóságának elve.

Eltolás. A második, strukturális értelemben lényeges művelet az eltolás. Ezzel kapcsolatban azt a megjegyzést teszi Freud, hogy ez teljesen az álomcenzúra műve. „Két megnyilvánulása közül az egyik, hogy a lappangó elemet nem a saját alkotórésze, hanem valami távolabbi, tehát valami célzás helyettesíti, a másik pedig, hogy a pszichés hangsúly egy fontos elemről egy másikra, jelentéktelenre tevődik át, úgyhogy az álom másképpen központosítottnak és idegenszerűnek tűnik fel.”⁴⁰ A döntő mozzanat a cenzúra szerepe: a cenzúrát meg kell kerülni, ugyanakkor az eredeti álomgondolat érvényesülni akar. Ebből következik az a megoldás, amit röviden eltolásnak hívunk. A művelet azonban önmagában is összetett folyamatot fejez ki. Az első mozzanat az eredeti képzet, illetve gondolat és a hozzá kapcsolódó lelki intenzitás (indulat, vágy, feszültség) elválasztása egymástól. Ezt követően a képzetet valami más fogja helyettesíteni, de még csak nem is az eredeti képzet, illetve gondolat egy része, hanem valami egészen más; illetve maga az indulati töltet is áthelyeződik a fontos elemről egy nem fontos elemre. A tudatos gondolkodás számára egy ilyen művelet elfogadhatatlan, hiszen ellentmond minden létező logikai és ontológiai törvénynek (a tárgy azonossága elvének, hiszen a gondolkodás tárgya megváltozik; és az okság elvének is, hiszen az indulat máshol fejezi ki hatását, vagyis az okhoz tőle idegen okozat kapcsolódik): a tudattalan számára azonban alapvető. Egy nem fontos elem a fontosság látszatát kapja, vagyis magára vonja a figyelmet, hogy közben a fontos elem – valami másnak álcázva – átcsússzon az ellenőrzésen.

³⁸ Freud: *Bevezetés a pszichoanalízisbe* i.m. 141.o.

³⁹ I.m. 142.o.

⁴⁰ I.m. 143.o.

A művelet célja és értelme tehát „az elemek pszichés intenzitásának átvitele és eltolása”⁴¹, illetve a súlypont áthelyezése. Fenomenológiai értelemben a következőképpen fogalmazhatnánk: minden fenomén rendelkezik egy bizonyos fokú relevanciával. A releváns fenomén magára vonja a figyelmet és bizonyos gondolkodási műveleteket indít el, amelyek során a fenomén és a hozzátartozó relevancia ugyanolyan marad. A tudattalan azonban nem mindig járja végig ezt a fáradságos és a valóságra ügyelő kerülő utat: nem szünteti meg a relevanciát, hanem leválasztja a fenoménről és ott helyezi el, ahol kevesebb feszültséget idéz elő, az eredeti fenomént pedig egy jelentéktelennel helyettesíti. Egyszerű, közvetlen és „logikus” megoldás, csak épp a valóságelv sérül közben. De amint tudjuk, a tudattalanban éppen a valóságelv nem érvényesül. A cenzúra, vagyis az „endopszichikus elhárítás”⁴² rendszere nem az illogikus mozzanatok kiszűrésére vállalkozik, hanem éppen ellenkezőleg: mintegy a valóságelv ellenében védi meg a tudattalant és vezet olyan kerülőutakra, amelyek azután furcsának és idegenszerűnek tűnnek az éber tudat számára.

Képvé tétel. A plasztikus megjelenítés az álomban nem pusztán az álmogondolat valamiféle felöltöztetését jelenti. Freud azt feltételezi, hogy gondolatokat ültetünk át az álommunka során képek formájába. De vajon valóban gondolatokat fordítunk-e át képekké? Freud ezt az elképzelését fenntartja, ám sehol sem pontosítja, hogy mit jelent egy ilyen eredeti álmogondolat „gondolat jellege”. Azt viszont kijelenti, hogy a képekben való gondolkodás ősbibb és archaikusabb mint a fogalmi gondolkodás. Fenomenológiai szempontból talán ez a gondolat a „képvé tétel” mechanizmusa kapcsán a legfontosabb: nem egyszerűen képi formát kap egy gondolati tartalom, hanem ebben az archaikus, tudattalan regiszterben eleve nem fogalmi módon, vagyis nem a logosz törvényeit követve gondolkodunk, hanem sokkal inkább a fantázia kvázi-képi módján. „Azt mondtuk, hogy [az álom és a fantázia] értelmi fejlődésünknek azokra a fokaira nyúlik vissza, amelyeket régen túlhaladtunk, a képi nyelvre, a jelképes vonatkozásra, talán olyan viszonyokra, amelyek gondolati nyelvünk fejlődése előtt érvényesültek. Az álommunka kifejezésmódját ezért *ősinek (archaikusnak)* vagy *visszaesőnek (regresszívnek)* nevezzük.”⁴³

A freudi megközelítés (vagyis az álomfejtés terápiás gyakorlata) akkor válik elméletté, amikor a tudattalan álommunkában végzett működése és a neurózisok képződésében játszott szerepe közötti azonosságot felismeri. A tudattalan ugyanazokon a pályákon mozog és

⁴¹ Freud: *Álmfejtés* i.m. 220.o.

⁴² U.o.

⁴³ I.m. 163.o. Freud még hozzáteszi ugyanott, hogy ha a formailag azonos folyamatok (eltolás, sűrítés, képvé tétel) mellett vannak ebben a regresszív és ősi működésmódban tartalmilag is azonos elemek, akkor azok minden bizonnyal az emberiség filogenetikus örökségéhez tartoznak és felvilágosítást adhatnak az emberiség ősidejéről.

ugyanazokkal a szabályokkal működik az álom illetve fantázia megalkotása során, mint a neurózisok kialakulása során.⁴⁴

A gondolkodásnak tehát van egy archaikusabb szintje, ami nem a tudatos mellett bukkan fel időnként, hanem állandóan a háttérben lappang: ez az archaikusabb gondolkodás elsősorban képekben és nem fogalmakban gondolkodik, nem ismeri a harmadik kizárásának elvét, az elégséges alap elvét és a tárgyak azonosságának elvét. Mégis gondolkodási műveleteket hajt végre, amennyiben a lélek bizonyos feszültségeit oldja.

Úgy is fogalmazhatunk, hogy az elsődleges folyamatban a „pszichés energia” szabadon mozog, míg a másodlagos folyamat esetén előbb egy képzethez rögzül, majd ezután áramlik tovább ellenőrzött módon. Az utóbbiban „a képzetek megszállása állandóbb, a kielégülés elodázódik, s ezáltal olyan mentális tapasztalatok válnak lehetővé, amelyek végigpróbálják a lehetséges kielégülésmódok különböző útjait.”⁴⁵ A sűrítés, eltolás, képi ábrázolás elsődleges folyamatát tehát kiegészíti a másodlagos megmunkálás, aminek a célja az abszurditás és összefüggéstelenség megszüntetése: vagyis a hiányok betöltése, az elemek megfelelő kiválogatása, a betoldások révén való teljes vagy részleges átalakítás, röviden egyfajta érthetőség létrehozása. A másodlagos átdolgozás célja az, „hogy az álommunkából eredő összefüggéstelenséget és értelmetlenséget az új ’értelem’ kedvéért eltávolítsa. Ez az új értelem, amely a másodlagos átdolgozásnak köszönhető, nem az álomgondolatok értelme többé.”⁴⁶ Az első jellemző különbség az elsődleges és másodlagos folyamatok között a pszichés energia másfajta áramlása (szabad – kötött) és a képzetek másfajta megszállása (ideiglenes – állandó). A második különbség a műveletek különbsége: míg az utóbbit az állandó tárgyak és képzetek, valamint az okság és a következtetés, tehát általában a valóság ellenőrzése jellemzi, az előbbit a közös (interszjektív, kulturális, rögzített) valóságtól egy eredetibb (infantilis és közvetlenül gyönyörteli) valósághoz való visszatérés vezeti.

Az *Álomfejtés*ben bemutatott másodlagos folyamat azért szükséges része a tudattalan működésnek, mert bizonyos értelemben védőzónát alkot az elsődleges folyamat számára. „Védi” az elsődleges folyamatot a valóságelvvvel szemben. Elfogadhatóvá teszi az álom és a képzelet alakzatait, mintegy becsempészi őket az éber tudat tartalmi közé, ezáltal pedig megóvjá a tudattalan működéseket. A másodlagos folyamat nélkül a tudattalan elsődleges folyamatai védtelenek lennének a valóság hatalmas ellenerejével szemben – ez a védtelenség

⁴⁴ „Az álomképződés mechanizmusai [sűrítések, átfordítások, gondolatok regresszív átfordításai képekbe] példaképpül szolgálnak a neurotikus tünetek keletkezési módjához” I.m. 150.o.

⁴⁵ J. Laplanche – J.-B. Pontalis: *A pszichoanalízis szótára*. Ford. Albert Sándor et alii. Budapest: Akadémiai, 1994. 128.o.

⁴⁶ Sigmund Freud: *Totem és tabu*. Ford. Pártos Zoltán. In *Sigmund Freud művei V. Tömegpszichológia*. Budapest: Cserépfalvi, 1995. (23-157.) 103.o.

azonban valószínűleg nem a teljes tudatossá válást eredményezné, hanem örömev és valóságelv elviselhetetlen, pszichotikus feszültségét. A másodlagos folyamat tehát a tudatosíthatóság és az elfogadhatóság látszatát kölcsönzi az elsődleges folyamatból származó és a valóságelvnek fittyet hányó képzetek számára, és ezáltal védi meg az elsődleges folyamat gondolkodási eredményeit.

6. *Elhárító mechanizmusok*

Ha gondolati műveletekről, illetve archaikus gondolkodásról beszélünk, akkor meg kell említeni, hogy az elsődleges folyamatok mellett még másféle eljárások „felfedezése” is a pszichoanalízis hozadéka: mindenekelőtt az *elhárító mechanizmusokra* gondolhatunk. Freud kései tudattalan modelljének döntő hozadéka az, hogy az én maga is részben tudattalanul működik, vagyis az én nem pusztán szemben áll a tudattalannal, hanem maga is olyan eljárásokat folytat, amelyek tudattalanul működnek és a tudatos gondolkodástól lényegi módon eltérnek.⁴⁷ Az elhárító mechanizmusok olyan tudattalan pszichés műveletek, amelyek feladatokat oldanak meg, amennyiben a lelki rendszer alkalmi feszültségeit igyekeznek csökkenteni.

A korai pszichoanalízis az elfojtás modelljére épít: egy traumatikus esemény egyedi képze nem képes a normális reprezentációk közé beilleszkedni, de a szubjektum elfelejteni sem tudja. Ez az egyedi képzet elfojtás alá kerül és csak neurotikus tünetekben, illetve álomban, fantáziában, elvétésben képes megjelenni.⁴⁸ Az elhárítás, illetve az elhárító mechanizmusok bonyolultabb képet adnak az én működéséről: az elhárító mechanizmusok nem egyedi emlékekből táplálkoznak, hanem sematizált működésmódot és habitualizált mechanizmust jelentenek, a tudattalan én törekvését arra, hogy korábban alkalmazott és megszokott szorongásoldó eljárásait a jelen helyzetre is alkalmazza. Az elhárító mechanizmus azonban – a többi tudattalan művelethez hasonlóan – szintén nem a valóságelvet követi, vagyis nem a tényleges helyzetre válaszol, hanem az én által a helyzetre vetített (hibás)

⁴⁷ Sigmund Freud: *Az ősválami és az én*. Ford. Dr. Hollós István, Dr. Dukes Géza. Budapest: Pantheon, é.n.

⁴⁸ A fenomenológia általában az elfojtás-modellt elemzi és értelmezi, ezért a középpontjában többnyire az a kérdés áll, hogy miként lehet valami jelen a tudatban a nem-jelenlét módján? Rudolf Bernet meghatározó cikke például az elfojtott képzet freudi modelljét a fantázia képzet husserli modelljével igyekszik megalapozni. Rudolf Bernet: Tudattalan tudat Husserlnél és Freudnál. Ford. Ullmann Tamás. *Imágó Budapest* 2013/3. 3-24. Ha ez az alapvető kérdés a tudattalan kapcsán, akkor véleményem szerint Bernet cikke kiváló választ ad. Ám úgy gondolom, hogy a tudattalan fogalmának nem az a tétje, hogy egy képzet úgy lehet jelen a tudatban, hogy nincs jelen aktuálisan.

sémára reagál a megszokott (hibás) módon. A szorongást így nem elkerüli, hanem tovább fokozza, hiszen olyan módon reagál a helyzetre, ami azután további válságokat és szorongást okoz. Az elhárítás elmélete éppen ezért szorosan összefügg a szorongás fenoménjével.

A kései Freudnál hangsúlyeltolódás figyelhető meg a libidinális fázisok alapján történő magyarázat felől az elhárító mechanizmusokra épülő megközelítés felé. Az elhárító mechanizmusok tanát Anna Freud dolgozta ki részletesen: a szublimáción kívül, amely természetes és az egészség keretein belül maradó válasz, kilenc elhárító mechanizmust különböztet meg (elfojtás, regresszió, reakcióképzés, izoláció, meg-nem-törtétté tétel, projekció, introjekció, saját személy felé fordulás, ellentétbe fordulás).⁴⁹ A regresszió is más értelmet nyer: nem visszaesés egy korábbi fejlődési fázisba, hanem visszatérés egy korábban kialakított hártási mechanizmushoz. Felmerül azonban a kérdés: mivel szemben védenek az elhárítási mechanizmusok?

A neurózis és a szorongás viszonya többszörösen ambivalens és körkörös. Minden betegség tünet, amennyiben elhárító mechanizmus, valamilyen szorongásra adott válasz, másrészt azonban maga is szorongással jár. A szorongás visszautal egy archaikus múltra, amikor az egyén a lelki fejlődése során először szembesült valamiféle ellentmondással és ambivalenciával; a fellépő szorongás nyomására kiépített bizonyos elhárító mechanizmusokat, azután egész életében ismétli ezeket a szertartásokat, óvintézkedéseket és műveleteket, amikor csak fenyeget a szorongás. A szorongás azonban így nem feloldódik, hanem körkörös pályára áll és önmagát tartja fenn. A pszichés betegség valójában nem más, mint az ilyen módon önmagát fenntartó, rossz körben megrekedő szorongás.

A neurotikus szorongása attól patológiás, hogy az elhárító mechanizmusokat *kiváltó* szorongás körkörös viszonyba kerül az elhárító mechanizmusok *révén* létrejövő szorongással. A beteg minden energiájával menekül a szorongás elől, de minden, amit tesz, csupán arra jó, hogy fennmaradjon a szorongás. Olyan energetikai kör jön létre, amely mindent elnyel, viszont semmit sem termel. Egy nehéz és megterhelő feladat elvégzése szorongást okoz, a szubjektum ezért a halogatás elhárító mechanizmusával él és szinte bármi mást inkább megtesz, minthogy ezt a feladatot elvégezze: az elhárító mechanizmus itt a halogatás, ami egy habitualizált eljárás a szubjektum részéről és amelynek motívuma a nehéz feladat előli kitérés irracionális reménye (a rejtett infantilis mechanizmus: valami csoda folytán egy felnőtt majd megoldja helyette). A halogatásból eredő szorongás azután tovább fokozza az eredeti

⁴⁹ Vö. Anna Freud: *Az én és az elhárító mechanizmusok*. Ford. Horgász Csaba. Budapest: Párbeszéd Könyvek, 1994; továbbá S.A. Mitchell – M.J. Black: *A modern pszichoanalitikus gondolkodás története*. Ford. Dr. Balázs-Piri Tamás. Budapest: Animula, 2000. 47-57.o.

szorongást és végül a végtelenségig fokozott szorongást összeomlást okoz, amikor már valóban nem kell megoldani a feladatot. A normális személy egy történetet él át, amely a múlttól a jelenhez vezet és amely a múltat progresszív módon integrálja a jelenbe. A kóros személyiségtörténetben a múlt és a jelen nem progresszív viszonyba kerül, hanem rossz körbe zárul, és kialakul a körkörös egyhangúság örökkévalósága. Az egyik ember csupán ellentmondást, nehézséget, konfliktust észlel, a másik viszont az ellentmondást szorongató ambivalenciaként, kiúttalanságként és válságként éli meg. Az egyik úgy érzi, rajta kívül van az ellentmondás és ezért képes is lesz megszabadulni a problémától, a másik viszont éppen attól észleli az ellentmondást ambivalenciaként, hogy vagy saját magában fedezi fel az ellentmondást és úgy érzékeli, hogy a konfliktus gyökerei lényé legmélyébe nyúlnak le, vagy pedig magát a világot észleli leküzdhetetlenül ellenségesnek. Vagy szubjektumának legmélyéhez tartozó valóságként éli át a problémát, vagy túlságosan is távoli, elérhetetlen objektivitásként. Ahogy Foucault fogalmaz: „A betegség visszavonulás a legrosszabb szubjektivitásba, ugyanakkor zuhanás a legrosszabb objektivitásba.”⁵⁰

Bernhard Waldenfels úgy véli, hogy a válaszadás, a rezponzivitás képessége alapvető jellemzője a tudatnak.⁵¹ A normális embert nem csupán a rezponzivitás készsége és készenléte jellemzi, hanem a kreatív válasz. „Mi találjuk ki, hogy mit válaszolunk, azt azonban nem, amire válaszolunk.”⁵² A kreativitás a válaszban van, az, amire válaszolunk, az idegen, rendkívüli, túl van a megszokott renden és ilyenként fogadjuk el. Ezzel szemben a neurotikus elhárítás jellemzője az, hogy monologikus viszonyba lép az adott szituációval. A beteg is választ ad, de ez a válasz nem kreatív, vagy ha igen, akkor abban a különös, patológiás értelemben kreatív, hogy a kérdést is a maga képére formálja, vagyis a kérdést is önmagának találja ki. A beteg monologikus kommunikációja azt jelenti, hogy partner nélküli interakcióba lép. Amire válaszol, az nem idegen, válaszai csupán a saját kivetülésének visszhangjaira reagálnak.

Az elhárító mechanizmusok, szemben az elfojtásra alapuló modellel, fenomenológiai szempontból talán alkalmasabbak a tudattalan fogalmának megközelítésére. E megközelítés középpontjában egyrészt a szorongás tapasztalata, másrészt pedig a fantázia és az érzelmek mozgása áll. Ez a konstelláció pedig fenomenológiai módon nagyon is jól elemezhető. A

⁵⁰ Michel Foucault: *Elmebetegség és pszichológia*. In *Uő. Elmebetegség és pszichológia – A klinikai orvoslás születése*. Ford. Romhányi Török Gábor. Budapest: Corvina, 2000. 61.

⁵¹ Nézete szerint a szabálykövetés, a rezponzivitás és az intencionalitás a tudat egyformán alapvető, ugyanakkor egymásra vissza nem vezethető jellemzői. „A rezponzivitás [...] minden átélés és magatartás alapvonását alkotja, amelynek ugyanaz a hatósugara, mint az intencionalitás és regularitás meghonosodott koncepcióinak.” Bernhard Waldenfels: *A normalizálás határai*. Ford. Csatár Péter, Kukla Krisztián. Budapest: Gond-Cura, 2005. 187.o.

⁵² Uo.

szorongásos helyzetek által előidézett fantáziálás és érzelmi reakció alapvető jellemzőit tekintve nagyon közel áll az elhárító mechanizmusokhoz. Vegyünk néhány példát.⁵³ A *reakcióképzés* olyan elhárító mechanizmus, amelyben az én úgy rejti el önmaga elől az elfogadhatatlan késztetéseket, hogy ellentétükbe fordítja őket. A haragos személy például túlságosan is barátságos lesz, gyakran állhatatosan segítőkész, szinte már-már fojtogató kedvességgel szolgálja azokat, akikkel szemben tudattalan haragot és ellenséges érzéseket táplál. A reakcióképzés ellenirányú megszállást hoz létre: a szubjektum általában pl. az élőlények iránti szánalomról tesz tanúbizonyságot, miközben tudattalan agresszivitásával más személyeket vesz célba. A tudattalan megszállással ellentétes tudatos megszállás jön tehát létre, amelynek neurotikus jellegét éppen a merevség, a túlzás és a kényszeresség leplezi le. A tudatosan szándékolt hatással szemben így gyakran ellentétes hatás jön létre, pl. a segítőkészség fojtogatóvá válik és kudarchoz vezet.

Az *izoláció* mint elhárító mechanizmus úgy működik, hogy a konfliktust képező gondolatok tudatosulhatnak, sőt egyfajta intellektualizáláson esnek át, ám a velük kapcsolatos kínos érzelmek gátlás alá kerülnek. A traumatikus élményt ilyenkor a szubjektum nem fojtja el teljesen és nem számúzi a tudattalanba, de megfosztja affektusától és asszociatív kapcsolatait is elnyomja vagy megszakítja. A tudatosság szintjén ezért úgy jelenik meg az élmény, mint ami „nem is olyan fontos”. Az izoláció lényege az affektus semlegesítése a lehetséges asszociatív összefüggések megszakítása révén vagy az intellektualizálás révén.

A *meg-nem-történte-tevés* bizonyos értelemben tagadja egy esemény vagy cselekedet valóságát, amelyet úgy akar megsemmisíteni, mintha az idő visszafordítható volna. A törlés azonban lehetetlen, ezért valamilyen mágikus cselekedetre van szükség, ami mintegy visszaveszi a valóságosan megtörtént esemény értelmét: valaki szemrehányást tesz magának, hogy feleslegesen adott ki pénzt azzal, hogy újságot vásárolt; szeretné ezt a kiadást meg nem történte tenni és visszaszerezni a pénzét; mivel ezt nem meri megtenni, úgy gondolja, ha vesz egy másik újságot, azzal megkönnyebbül; az újságárus azonban zárva van; így aztán eldob annyi pénzt, amennyibe az újság került volna.⁵⁴ A fantáziában gyakran eljátszunk azzal a gondolattal, hogy egy kínos esemény nem történt meg és meg-nem-történését mintegy kiváltjuk egy másik cselekedettel.

A *projekció* esetében egy érzést másra vetítünk ki, önmagunkban tagadjuk, viszont mások esetében rendkívül érzékenyek vagyunk rá. Valaki például tagadja a düh érzését, de

⁵³ A példákat többnyire Anna Freud könyvéből, Mitchell és Black már idézett kézikönyvéből, vagy a Laplanche – Pontalis féle szótárból veszem.

⁵⁴ Az esetet idézi Laplanche-Pontalis i.m. 300-301.o.

rendkívül érzékeny rá és sokat foglalkozik más személyek haragos érzéseivel. A fajgyűlölő például saját hibáit és be nem vallott hajlamait a lenézett csoportra vetíti. A szubjektum saját hűtlenségi vágyai ellen úgy védekezik, hogy a partnerét vádolja hűtlenséggel, elvonja a figyelmét saját tudattalan tartalmairól és a másik tudattalanjára tolja át, a másikkal szemben túlzottan jó megfigyelő lesz, önmagát pedig félreismeri. A tudattalan késztetések nem ismerete gyakran az érzékfeletti valóság létrehozásában nyilvánul meg. Ez a gondolat már Feuerbachnál megjelenik. A projekció tehát az intenzitásuk miatt túlságosan kínossá váló belső ingerekkel szembeni eredeti elhárítási eszköz, a szubjektum ezeket az ingereket a külvilágba projiciálja, ami lehetővé teszi az előlük való menekülést (fóbiás kitérés) és az ellenük való védekezést.

A tudattalan működésének leírása tehát mindkét freudi modellben az éber, tudatosan ellenőrizhető, valóságelvet követő és interszjektíve megerősített gondolkodási módoktól eltérő mechanizmusokat mutat fel. Az elsődleges folyamat az álommunkában, a neurotikus képzetrendszerek létrejöttében, valamint az elhárító mechanizmusok a szorongató helyzetekben és a fantáziákban olyan gondolkodási sémákra utalnak, amelyek tapasztalatokat dolgoznak fel, mégis alapvető módon különböznek az éber gondolkodás mintáitól és lehetőségeitől.

7. *A szavak nélküli gondolkodás*

A kortárs filozófiában megjelentek olyan tendenciák, amelyek – függetlenül a pszichoanalízistől – a tudatos, nyelvileg irányított rendszer mellett egy nem-nyelvi gondolkodási működés feltevését is megfogalmazzák és figyelemre méltó módon e nem-nyelvi gondolkodási mechanizmust többnyire a fantázia fogalmával hozzák összefüggésbe. Három ilyen kísérletet említek meg röviden. Dieter Lohmar a fenomenológiát és a kognitív kutatásokat köti össze a gyenge fantázia fenomenológiájának kidolgozásában, Merlin Donald az antropológiai kutatásokat és a nyelv keletkezésének elméletét kapcsolja össze, Marc Richir pedig a fenomenológia eredményeit a Daseinanalízis gondolataival ötvözve egy antropológia kidolgozását kísérli meg.

Dieter Lohmar gyenge fantáziáról, vagyis a nem intencionális képzelet működéséről alkotott elméletének⁵⁵ egyik alapvető feltevése az a gondolat, hogy a gyenge fantázia, főleg a szcenikus nappali álmodozás egy evolúciósan ősbibb gondolkodási forma, amely a nyelvileg

⁵⁵ Dieter Lohmar: *Phänomenologie der schwachen Phantasie* (Phaenomenologica 185). Dordrecht – Boston – London: Kluwer Academic, 2008.

irányított, tudatos gondolkodás mellett fennmaradt az emberben és időnként a tudatos gondolkodás helyébe lép. A nappali álmodozás a nem nyelvi gondolkodás egy ősi formája, amely nem egyszerűen oldott szellemi állapot, hanem problémamegoldó tevékenység. Célja pedig a korábbi tapasztalatok alapján a jövőbeli események elgondolása és a lehetséges cselekedetek kialakítása. A fantáziában ilyenkor végigpróbálunk különféle lehetőségeket, eközben folyamatosan változtatjuk a fantáziált helyzetet, a személyeket, a cselekvés irányát, szereplők szerepét, az eredményt – a valóságelvtől teljesen eloldódva. A fantáziálásban szinte semmi nem marad ugyanaz: újra és újra visszatérünk az eredeti helyzethez, de szakadatlanul változtatjuk a helyzet mozzanatait. Ha például szégyen ért és ez erős érzelmi reakciókat váltott ki belőlem, akkor a fantáziában újra és újra visszatérek az eredeti jelenethez, de magát a jelenetet állandóan változtatom. A fantáziában nem kell hűnek maradni a valóságos eseményekhez, éppen ez a tudattalan gondolkodás különbsége a tudatoshoz képest. Ez utóbbi az eredeti helyzethez ragaszkodik és arra építi következtetéseit vagy a jövőben lehetséges kimeneteleket.

Dieter Lohmar úgy véli, hogy a nappali álmodozásban működő szcenikus fantázia nagyon is jól kapcsolatba hozható a freudi tudattalan mozgástörvényeivel. A háritás, az eltolás, a tagadás, a megfordítás, a sűrítés olyan tudattalan mechanizmusok, amelyek a nappali fantáziálást ugyanúgy jellemzik, mint az álomképződést és a neurotikus tünetek kialakulását.⁵⁶ A tudatos gondolkodást az azonosság tézise és az ellentmondás elve irányítja: vagyis csak akkor koherens a gondolkodásunk, ha a kezdeti helyzet tárgyai ugyanazok maradnak és nem alkalmazunk rájuk ellentmondó állításokat.⁵⁷ A fantázia azonban éppen ezt teszi. A nappali álmodozásban folyamatosan minden változik: az egyik jelenetben cselekvő vagyok, a másikban már csak elszenvetője ugyanannak a cselekedetnek, korábbi tetteimet másoknak tulajdonítom, tagadok korábbi eseményeket (vagyis ragaszkodom hozzájuk a tagadás módján), megfordítom a cselekvés értelmét és így tovább. Ha jobban megfigyeljük a fantáziaműködésünket, akkor azt nem nevezhetjük a szabadon lebegő fantázia önkényes csapongásának. „A nem-nyelvi gondolkodásra nem érvényes a nyilvános kommunikáció minden normája. A nem-nyelvi gondolkodás tehát nem elsősorban azon objektív igazság alapján tájékozódik, ami mindenki számára érvényes. Sokkal erősebben kötődik evolúciós funkciójához és így ahhoz a törvényhez, hogy megőrizze a tapasztalat középponti tanulságát olyan formában, aminek valódi befolyása van a további viselkedésekre. A neurotikus eltolás,

⁵⁶ Lohmar, Dieter (2012): *Psychoanalysis and the Logic of Thinking Without Language*. In Dieter Lohmar – Jagna Brudzinska (eds.) *Founding Psychoanalysis Phenomenologically*. Phaenomenologica 199. Dordrecht, London: Springer. 149-167.o.

⁵⁷ I.m. 153.o.

tagadás, megfordítás, átvitel, stb. különféle formáit az olyan nem-nyelvi gondolkodás eszközkészleteként foghatjuk fel, aminek érzelmileg erősen fenyegető tapasztalatokkal kell foglalkoznia.”⁵⁸ A fenomenológia tehát „felfedezi” a nem-nyelvi gondolkodás formáit, mindenek előtt a szcenikus fantáziálást, mint problémamegoldó gondolkodást, amiről kiderül, hogy ahhoz nagyon hasonló folyamatok irányítják, mint amiket a pszichoanalízis az álom és a neurózisok kapcsán feltárt.

A szavak nélküli gondolkodás egy másik típusát állítja a középpontba Merlin Donald nagyszabású könyve.⁵⁹ Hipotézise szerint a főemlősök elméjéből létrejövő modern emberi elme olyan adaptációk sorozatán keresztül fejlődött ki, amelyek mind egy-egy új reprezentációs rendszert jelentettek és ezek mindegyike valamilyen formában fennmaradt a jelenlegi mentális architektúrában. Donald három fő átmenetről beszél, amelyek mindegyike több kognitív változásnál és anatómiai újításnál, ugyanis minden egyes átmenet az emberi kultúra formájának teljes átrajzolását is eredményezte. Az első átmenet az események utánzásának képessége, vagyis a mimetikus készség megjelenése. A második átmenet az emberi beszéd megjelenése, a narratíva létrehozásának és megértésének képessége (mimetikus kultúra). A harmadik átmenet pedig a vizuális szimbolizálás, vagyis az írás különböző típusainak megjelenése és ezáltal a külső memória lehetővé válása (elméleti kultúra). Számunkra most a legérdekesebb a nem szimbolikus állati gondolkodás és a szimbolikus emberi gondolkodás közötti átmenet, vagyis a nyelvvel még nem rendelkező *homo erectus* mimetikus gondolkodása: a mimetikus készség ugyanis egy olyan vizuális és fantáziához kötött gondolkodás, ami a leginkább független a nyelvtől. Szándékos, de nem nyelvi reprezentációról van szó: a mimikrirel (a másolással) és az imitációval (a többé-kevésbé pontos utánzással) szemben a mimézis már reprezentációs általánosításokat tartalmaz: a szívre szorított kéz vagy a kézbe temetett arc a szomorúság egyszerűnek tűnő, de tömörített, bizonyos értelemben „absztrakt” kifejezése. Donald szerint a társas kapcsolatok megnövekedett jelentősége hozta létre azt a kényszert, aminek a többiek mimetikus megértése és önmagunk mimetikus kifejezése lett az eredménye. Egy olyan gondolkodási és reprezentációs rendszerről van szó, ami lehetővé teszi az érzelmi egymásra hangolódást és egymás élményeinek az átélését és aminek a nyomai a nyelv által uralt gondolkodás mellett is előbukkannak.

Marc Richir a transzcendentális fenomenológia újraalapozásában kiemelt jelentőséget tulajdonít a fantáziának. A fenomenológiai tudattalan fogalmát a fantázia és az

⁵⁸ I.m. 164.o.

⁵⁹ Merlin Donald: *Az emberi gondolkodás eredete*. Ford. Kárpáti Eszter. Budapest: Osiris, 2001.

interszubbjektívitás vonatkozásában próbálja meg újragondolni. A tudattalan freudi elképzelését túlságosan is merevnek tartja, és úgy véli, hogy a tudattalan nem egy második szubbjektum saját intencionalitással. A fenomenológiai tudattalant valójában a fantázia fogalma segítségével ragadhatjuk meg a legjobban. Az első és legfontosabb megkülönböztetés a fantázia és az imagináció között húzódik. Ezt a különbséget már Husserl világosan felrajzolta, de Richir bizonyos értelemben radikalizálja, sőt úgy véli, hogy a fantázia mozgásának elemzése teszi lehetővé, hogy a fenomenológiát kiszakítsuk az észlelés modelljének bűvköréből és új alapokra helyezzük. Az imagináció (a szándékos, tudatos és irányított elképzelés) az intencionális aktusok sorában az egyik, aminek világosan elkülönülő és azonos tárgya van és időisége is rögzíthető. Ezzel szemben a fantázia konkrét tárgy nélkül lebeghet, bizonytalan időiség jellemzi és egyáltalán nincs tekintettel a tárgyak állandóságára (próteuszi és illékony). A fantázia atmoszférikus és világszerű működésében sajátos testiség, fantáziatestiség (Phantasieleiblichkeit) jelenik meg: miközben a fantáziámban különféle helyzeteket élek át, egyszersmind egy sajátos testiségélményem is van. A testemet is belefantáziálom az átélt jelenetbe. A testiség Richirnél pedig nem egyszerűen a kiterjedt, természeti törvényeknek alávetett testet jelenti, a szellem valamiféle közlekedési eszközét, a test sokkal inkább úgy értendő mint benyomások és érzések fogadója, mégpedig olyan benyomások és érzések fogadója, amelyek közvetlenül a másikkal kötnek. A test alapvető dimenziója ugyanis nem a világhoz köt (mint Merleau-Ponty-nál a hús), hanem a többiekhez, akik szintén testtel rendelkeznek, mégis mások, mint én. Fantázia, affektivitás, testiség és interszubbjektívitás tehát egyrészt összetartoznak, másrészt a transzcendentális tudatnál ősbib regisztert mutatnak meg. A tudattalan fogalmát is ezen a regiszteren keresztül világíthatjuk meg.

A döntő mozzanat fantázia és imagináció architektonikus különbsége és egymásba alakulása. Az imaginációban a másik lelkének és állapotának intencionális elképzelése zajlik, egyfajta képi objektíválás, amelynek alapja a „mintha”, az „als-ob” viszonya. A fantázia ezzel szemben sokkal közvetlenebbül köt a másikkal: egy aktív, belső, nem-tükörszerű mimézist valósít meg. (Ne feledjük, hogy Merlin Donaldnál a mimézis mintegy az emberi kultúra kialakulásának kulcsa.) Vagyis közvetlen, affektív kapcsolatot biztosít a másikkal, mégpedig anélkül, hogy azt akarnám. A fantáziában nem képi módon „jelenítjük meg”, hanem egyszerűen átvesszük a másik hangulatát és érzelmi állapotát. Ez a fantáziatest és a hozzátartozó mozgékony affektivitás azonban megmerevedhet, átváltozhat fantomtestté (Phantomleib), amelyhez már nem eleven érzések, affektusok, hanem „megalvadt affektek” tartoznak. Ez a neurózisok eredete Richir fenomenológiai antropológiájának értelmében: ezek

a megalvadt affektek ugyanis önálló életet kezdenek élni és teljes mértékben igaz rájuk az elfojtott fogalmának két freudi meghatározása: (1) az elfojtott olyan idegen test bennem, ami a hozzájárulásom nélkül működik és (2) az elfojtott aktív marad, annak ellenére, hogy távol van tartva a tudattól. A megalvadt affekt idegen testként bolyong bennem és hatékonyan működik a hozzájárulásom nélkül, és annak ellenére aktív, hogy nem tudok a tudatommal hozzáférni. A trauma Richir meghatározása szerint az, amikor egy ösbenyomás nem tud tovább formálódni a fantázia révén és ezért nem válik átéltté, vagyis eleven tapasztalattá. A hasadás nem az énben jön létre tudatos és tudattalan között, hanem a testiség, a Leibhaftigkeit szintjén, ugyanis az eleven Leibhaftigkeit mellett működni kezd egy illékony, atmoszferizált Phantomleib is. A képzelőerő megbetegedése az affektív élet egészének zavarát okozhatja. Richir ezen a ponton Pierre Fédida egy gondolatát veszi át: az ember nem a szexualitásában tud megbetegedni, hanem a képzelőerejében.

Richir szerint nem beszélhetünk elfojtásról: ami Freudnál és a pszichoanalízisben elfojtás, az Richir szerint abból ered, hogy a leváló testiség (Leibhaftigkeit en sécession) elvonja a fantáziákat, fixálja a képeket, amelyek olyan imaginatív jelentőségre tesznek szert, aminek immár semmi köze egy (vagy több) konkrét Másikhoz, ezáltal pedig üresen ismétlődik. Richir antropológiája szerint minden lelki betegség az interszubbjektivitás Stiftungjának zavara: ez a zavar abból ered, hogy az anya-gyerek preödipális viszonya valamikor törést szenvedett. Ez az elvétett találkozás (rencontre manquée) a Freud által vizsgált ödipális időszakot megelőzően alakul ki és ebben Richir szerint a fantáziának alapvető szerepe van, mivel a fantázia jelenti általában minden interszubbjektív viszony alapzatát. A freudi tudattalan tehát nem egy rejtélyes, második tudat, hanem maga a levált testiség (Leibhaftigkeit en sécession): a trauma nem válik átéltté, de a traumatikus affektus nem is tűnik el, hanem ez a leszakadó Leibhaftigkeit újra elosztja imaginárius (megalvadt, merev, másik nélküli) affektusokban. Bizonyos értelemben ezek az affektusok alkotják azt, amit neurotikus tudattalannak nevezünk.

Mindhárom elképzelés a fantázia speciális működéséhez köti a tudattalan gondolkodás fenoménjét, a fantáziát pedig egy olyan ősi regiszterként jelöli meg bennünk, amely nyelv-előtti gondolkodásként a fejlődés (ontogenetikusan és filogenetikusan) korábbi állapotainak emlékét őrzi. Ebből következően talán nem önmagában a tudattalan problémáját kell megértenünk, hanem a fantázia regiszterét kell helyesen elgondolnunk és akkor a fantázia

fenomenológiája a „tudattalan” rejtélyes problémájának tisztázásához is hozzá tud majd járulni.⁶⁰

8. *A gondolkodás három regisztere*

A tudattalan pszichoanalitikus elmélete tehát nem valamiféle „új mítoszt ad elő”, ahogy például Wittgenstein fogalmazott Freud kapcsán⁶¹, utalva arra, hogy a pszichoanalízis semmiféle tudományos megalapozottsággal nem rendelkezik, mégis működik és hatékony. A pszichoanalízis bizonyos aspektusaival kapcsolatban talán igazat adhatunk Wittgensteinnek: az álmok szimbolikus megfejtése és a vágyteljesülés mechanizmusára való visszavezetése, a szexualitás univerzális kiterjesztése, az Ödipusz-komplexus általánosítása, az ősapa megőlése és az ebből fakadó bűnértés kiterjesztése a kulturális jelenségekre valóban olyan „mitikus” világot hoz létre, ami, annak ellenére, hogy rejtélyes hatékonyság jellemzi, mégsem ellenőrizhető és bizonyítható.

Eddigi megfontolásaink értelmében azonban a pszichoanalízis nem egy modern mítosz megalkotása, hanem a tudattalan gondolkodás sajátos formáinak első felfedezése. A tudattalan gondolkodás nem aktus szerkezetű: a logosz szintjén egy gondolati eseményt elsősorban az aktusjelleg, valamint az intencionalitás jellemez, továbbá a tudatosság, az ellenőrizhetőség, a koherenciára törekvés, az erőfeszítés és az akarat. A tudattalan gondolkodás azonban nem aktus, hanem művelet. Olyan folyamatok sokasága (sűrítés, eltolás, szimbolizálás, asszociáció, elhárító mechanizmusok), amelyek a tudat aktív hozzájárulása nélkül, sőt gyakran annak ellenében zajlanak a fantáziában, az álomban és a neurotikus tünetképződésben.

Ezzel pedig a kortárs agy kutatás és elmefilozófia egyik fontos pontját is érintjük. Ennek tudományos változata a jobb agyféltekés és a bal agyféltekés gondolkodás

⁶⁰ Egyes gondolkodók szerint magát a tudattalan problémáját is a karteziánus tudatfilozófia rendkívül erős öröksége termeli ki (vö. Michel Henry: *Généalogie de la psychanalyse: le commencement perdu*. Paris: P.U.F., 1985.). Ha a tudat felől közelítünk, akkor a tudattalan fenomének egyrészt patológikus, másrészt irracionális működésnek tűnnek. A valódi filozófiai probléma tehát talán nem a tudattal szemben definiálható tudattalan megértése, hanem inkább a fantázia helyes felfogása. Csak akkor leszünk képesek ezeket a jelenségeket a maguk pozitív értelme szerint felfogni és értelmezni, ha nem a tudat (logosz, ontológia) felől, hanem a fantázia felől közelítünk hozzájuk. Ez módszertani és antropológiai kérdés egyszerre.

⁶¹ „Freud nem hivatkozik bizonyítékokra – hiszen nem is tehetné. A gondolat mégis feltűnő vonzerővel bír. Azzal a fajta a vonzerővel, mint a mitológiai magyarázatok.” „Freud állandóan bejelenti tudományosságra való igényét. De amit tesz, az *spekuláció* – tehát olyan valami, ami még a hipotézisalkotást is megelőzi.” „Nem magyarázta meg tudományosan az ősi mítoszt, hanem új mítoszt adott elő. [...] Hatalmas mitológia.” Ludwig Wittgenstein: Beszélgetések Freudról. Ford. Bánfai Bea. In Szummer Csaba – Erős Ferenc: *Filozófusok Freudról és a pszichoanalízisről*. Budapest: Cserépfalvi, 1993. 71, 72, 79.

megkülönböztetése: az utóbbi az analitikus, logikus, fogalmi gondolkodásért felelős, az előbbi pedig a képszerű, intuitív, egészleges, muzikális gondolkodás terepe.⁶²

Úgy gondolom, hogy ezt az alapvető megkülönböztetést még ki lehet egészíteni a tudatos gondolkodás és a tudattalan gondolkodás megkülönböztetésével. A tudattalan gondolkodás ugyanis nem a gondolkodás hiánya, káosz, vagy önkény, hanem egy logosz előtti szabályrendszer, nem szabálytalanság, hanem *másféle* szabályok által működő gondolkodás.⁶³ A jobb agyféltekés és bal agyféltekés gondolkodás különbsége tehát kiegészülne egy harmadik móddal. Vagyis a gondolkodás legalább három regiszteréről beszélhetünk.

A bal agyféltekés gondolkodás felel meg az értelem működésének (analízis, fogalmi megragadás, részek közötti összefüggések oksági felfogása, stb.) Ez az, amiről a tanulmány elején úgy fogalmaztunk, hogy a logosz által vezetett gondolkodás, ami végül szükségképpen létrehozza logika és ontológia párhuzamát. A jobb agyféltekés gondolkodás ezzel szemben részben a képzeletnek felel meg (amennyiben szemléletes, térbeli és analógiás működés jellemzi), részben a (dialektikus) észnek felel meg (amennyiben az egészlegesség, az átfogó jelleg, az absztrakt eszmék iránti hajlam, a zeneiség, az ellentmondások elviselése jellemzi). Ennek a felosztásnak az előképe jelenik meg már Platónnál, amikor az osztott vonal hasonlatban a magasabb képességek között különbséget tesz értelem (dianoia) és ész (noézis) között: a dianoia a részekre bontó, analizáló, logikus gondolkodás, a noézis a dialektikus és intuitív gondolkodás, amely az ideákhoz vezet.

A világ jelenségeinek értelmi megismerése és egészleges (intuitív vagy észbeli) felfogása további analógiával akár a XIX. század végi nagy tudományelméleti vita kulcsszavaival is kifejezhető: az értelmi gondolkodás jellemzi a természettudományos beállítódást, az egészleges a szellemtudományi gondolkodást. Az előbbi a magyarázat mechanizmusaira épít, az utóbbi a megértés mozgására.

⁶² E megkülönböztetésnek számtalan nem tudományos (ezotérikus, népszerű, vallásos, antropológiai) változata van: kezdve a női gondolkodás (intuitív, egészleges, az érzelmekhez közelebb álló, több pályán futó mechanizmus) és a férfi gondolkodás (probléma orientált, logikus, érzelemmentes, koherenciára törekvő mechanizmus) különbségétől a páros és páratlan különbségének kulturális szerepén keresztül a jin-jang típusú tradicionális megkülönböztetéseig. A jobb és a bal agyfélteke közötti különbség kultúrában játszott szerepének egyik legérdekesebb feldolgozása Ivanov 1978-ban Moszkvában megjelent könyve: V.V. Ivanov: *Páros és páratlan. Aszimmetria az agyban és a jelrendszerekben*. Ford. Balla Ödön. Budapest: Kozmosz, 1986.

⁶³ Amikor Lacan úgy fogalmaz, hogy a tudattalan úgy strukturálódik mint egy nyelv, akkor nem azt állítja, hogy a tudattalant is a logosz irányítja, hanem azt, hogy a tudattalant olyan folyamatok irányítják, amelyek közösek az álmunkában (sűrítés, eltolás) és a jelölők – strukturáлизmus által megállapított – mozgásában (metaforikus, metonimikus). A jelölők kapcsolódásának törvényei közösek az álmképződés törvényeivel, nem pedig a tudatos gondolkodás nyelve és a tudattalan „nyelve”. Vagyis a tudattalan ugyanúgy bánik a nyelvi elemekkel, mint a képzetekkel és emlékképekkel, és ez alapvetően különbözik a tudatos gondolkodás szintjén zajló logikus nyelvhasználatától és ontológiai tapasztalattól.

A pszichoanalízis által feltárt gondolkodási működés ezek mindegyikétől különbözik. A sűrítés, eltolás, tagadás, elhárítás, ellentétbe fordítás, szimbolizálás olyan műveletek, amelyek sem az értelmi, sem az intuitív gondolkodás hatókörébe nem férnek bele. A jobb agyféltekés és a bal agyféltekés gondolkodás egyaránt a *világ* jelenségeire vonatkozik és ennek függvényében értelmezi az én állapotait és helyzetét. A tudattalan gondolkodás viszont alapvetően nem a világgal, hanem az énnel foglalkozik és minden olyan ingert, ami a világból jön, elsődlegesen és közvetlenül az *én* vonatkozásában értelmez (még akkor is, ha a szeretett vagy vágyott lényekről van szó). Freud azt írja: „minden álom saját személyünkkel foglalkozik. Az álmok teljességgel önzők.”⁶⁴ Ennek mintájára azt mondhatjuk: a tudattalan folyamatok mind saját személyünkkel foglalkoznak, a tudattalan folyamatokat archaikus egoizmus jellemzi. Ez azonban nem a tudattalan valamiféle morális defektusa, hanem a működésmód sajátosságának lényegi mozzanata.

A saját személyre irányulás a világ valóságos folyamataival szemben azért jelentőségteljes, mert ezáltal érthetjük meg, hogy itt tényleg feladatok megoldása, vagyis egyfajta gondolkodás zajlik. A tudattalan korai felfogásának középpontjában az elfojtás, valamint a traumatikus emlék fogalma állt. Ez a modell talán nem a legjobb „bevezetés” a tudattalan működésének filozófiai értelmezésébe. Az elfojtás azt feltételezi, hogy a tudattól távol kell tartani valamit; erre szolgál a „cenzor” működése, ami felveti a tudat megkettőződésének (sőt megháromszorozódásának) filozófiai problémáját; és egy traumatikus ösmúltat feltételez. Ebbe a modellbe valóban nagyon könnyen beszüremkednek „mitikus konstrukciók”.

Freud második tudattalan-elméletének meghatározó fogalma már nem az elfojtás, hanem az elhárítás. Az elhárítás modell középpontjában az a gondolat áll, hogy az én nem szemben áll a tudattalannal, hanem az én bizonyos működésmódjai maguk is tudattalanok. Ezek az elhárítások. Az elhárítások nem mind neurotikus működésmódok, de szinte mindegyik elhárítási mód létrehozhat neurotikus tüneteket és válhat súlyos feszültségek forrásává is. Az elhárító mechanizmusok olyan általánosan sematizált érzelmi és gondolati műveletek az én közvetlen önvédelmének szolgálatában, amelyek közül a traumatikus emlék elfojtása csak az egyik eljárási mód. Az elsődleges művelet tehát az elhárítás, ami abban az értelemben archaikus művelet, hogy a valóságelvet a legkevésbé sem veszi figyelembe, vagyis nem az én viselkedését igazítja a valósághoz, hanem épp fordítva: a valóságot formálja át a fantáziában és a fantazmatikus tapasztalatban olyan módon, hogy az az én tudattalan

⁶⁴ Freud: *Álomejtés* i.m. 229.o.

igényeinek (vagy félelmeinek) jobban megfeleljen (tagadás, ellentétbe fordítás, hasítás,). Ha innét indulunk ki, akkor talán jobban megértjük, hogy a tudattalan háritások esetében valóban gondolati műveletekről van szó, vagyis egy gondolkodási formáról, aminek az a sajátossága, hogy a valóságelv egyetlen feltételét sem tartja be és voltaképpen tárgya nem is a valóság, hanem az én. Az értelmi és az intuitív gondolkodás magasabban fejlett és a külső környezetre irányuló kognitív képességei mellett tehát jelen vannak az emberi tudatban az én-védő gondolkodás archaikusabb mechanizmusai is. A pszichoanalízis nagy érdeme pedig – amennyiben lehántjuk róla a mitikus konstrukciók rétegeit – éppen ennek az archaikus dimenzióknak a felfedezése.

Ezen a ponton – a folytatás helyett – szeretnék négy fogalmat elkülöníteni egymástól, mert úgy vélem, hogy a fogalmi tisztázásnak itt nem csak a koherencia szempontjából van jelentősége, hanem abból a szempontból is, hogy világosan értsük, *miről* beszélünk. Úgy gondolom ugyanis, hogy az *elme*, a *tudat*, a *személy* és a *szubjektum* fogalmai csupán látszólag jelentik ugyanazt, valójában azonban az emberi én-élmény különféle aspektusait, sőt különféle diskurzusmódjait jelenítik meg.

Az *elme* alapvetően az analitikus elmefilozófia szakszava és egy ontológiai entitást jelöl, amit a testi szubsztanciával való ellentétében határozunk meg. A *tudat* a fenomenológiai diskurzus alapvető fogalma, és az önevidens adódás valamint a transzcendentális szféra fogalmai kapcsolódnak hozzá: a tudat tehát nem pszichofizikai valóság, hanem az egyes szám első személyű szemlélet kiindulópontja. A *személy*, a két előző fogalommal szemben, nem absztrakt kiindulópont, hanem az egyedi létezés „hordozója”. Elsősorban etikai és egzisztenciális fogalom, az egyéni létezés problémáihoz kapcsolódik, meghatározó mozzanatai pedig az autonómia, az autenticitás és a felelősség. Végül a *szubjektum* a valóság egy olyan különös „elemét” jelöli, ami semmiképpen sem azonosítható az episztemológiai alannal vagy egy ontológiai létezővel. A szubjektum az, akinek tudattalanja van. A tudattalan az a megtagadott rész az énben, amit folyamatosan el kell taszítani ahhoz, hogy a szubjektum élhessen és működőképes legyen. Viszonya tehát dialektikus ezzel a tudattalannal: szüksége van a megtagadottra ahhoz, hogy az lehessen, ami, ugyanakkor állandóan meg is kell tagadnia, hiszen különben nem lehetne az, ami. A tudattalan tehát megtagadott valóságként hordozza a tudottat, ezáltal azonban a tudott és vállalt rész ki van szolgáltatva annak, ami a számára a legidegenebb és egyszersmind legbensőségebb. Ha szubjektumról beszélünk, akkor tudattalanról is beszélünk.

Eddig azt a valójában absztrakt és általános kérdést próbáltam körbejárni, hogy milyen módon működhet a tudattalan és ezt a tudattalan gondolkodás műveleteiben és folyamataiban

próbáltam rögzíteni. Ezek alapján talán az a konkrétabb kérdés is tisztázható, hogy milyen a szubjektum szerkezete (ha szubjektum az, akinek tudattalanja van), és mik lehetnek egy ilyen szubjektum tudattalanjának tartalmi összetevői.

